

ENSE OPUS EST – VERANCSICS ANTAL EMBLÉMAVERSE I. SZULEJMÁN SZULTÁN RÓL, 1558

GYULAI ÉVA

Verancsics Antal mindig történetíró volt, már akkor is, amikor még nem írta, hanem művelte, formálta a történelmet, előbb erdélyi, majd bécsi udvari humanistaként, költőként, főpapként, diplomataként. Szemlélete, attitűdje, a mód, ahogyan politikai, egyházi teendőit végezte, karrierjét építette, történeti érdeklődésre, történetírói ambíciókra mutat, ahogyan korán megkezdett forrásgyűjtése is jelzi, de egy 54 éves korában írt, költői corpusába eddig fel nem vett verse, sőt emblémája is bizonyítja. Ahogyan az emblémában nem válik el a szöveg és a kép, hanem sokszor humanista rejtvényben egyesülő koherenciát képez, ugyanúgy nem válik el a költő és a politikus–főpap, történetíró Verancsics személyiségében, akkor sem, amikor emblémaversét közzéteszi.

De Turcarum Tyranno emblema (Bécs, 1558)

Verancsics Antal pécsi püspök, I. Ferdinánd magyar király főkövete (*orator*) és kísérete 1557 októberében ért vissza Bécsbe 4 évig tartó portai követségéről, ahol az uralkodó nem-sokára egri püspökké nevezi ki, így 1558 februárjában, a legtekintélyesebb püspöki javadalom elfoglalását intézendő, Kassán át, Egerbe utazik. Feladata, korábbi megbízatásához hasonlóan, óriási, hiszen nemcsak stallumról, jövedelemről, hanem az egri végvár fenntartásáról, a püspöki tizedeknek az állammal való megosztásáról, ezzel természetesen egyházmegyei teendőkről is szó van. Portai követségével, egri püspöki méltóságával, amely az esztergomi érsek után a második helyet szerezte meg neki a főpapok rangsorában, sikerült Magyarország legtekintélyesebb politikusai közé kerülnie, amihez hozzájárult a bécsi udvarban való gyakori megfordulása is. Verancsics 1558. április 29-ikén ismét Bécsben van, onnan ír öccsének, Mihálynak, s levelében mint fontos hírt említi, hogy a hírek szerint Miksa király, az uralkodó fia, meleg fürdőkre utazik, és egy hónapig kívánja kúraltatni magát. Dacára fontos és számos egri teendőinek, 1558 augusztusának végén újra csak a bécsi udvarnál találjuk. Szeptember 1-jén Bécsből keltezett levelének címzettje éppen Ogier Ghislen de Busbecq (Ogier Ghiselin van Boesbeeck), I. Ferdinánd Konstantinápolyban maradt követe, 12-ikén a pápától kéri püspöksége megerősítését. Leveli tanúsága szerint egészen december 5-ig az udvarban tartózkodik.¹ Törökországi tartózkodásuk alkalmával mind Verancsicsról, mind Busbecqről rézmetszetet készített kíséretük tagja, a dán művész, Melchior Lorck (1–2. kép).²

¹ VERANCSICS 1857–1875, VII. 218.232., 234., 237., 243., 256., 261., 266., 284., 289.

² Melchior LORCK: *Verancsics Antal főkövet portréja*, Isztambul, 1577. Albertina, Wien, Inv. DG1937/31.; Melchior LORCK: *Ogier Ghislen de Busbecq arképe*, Isztambul, 1557. British Museum, Department: Prints & Drawings, Reg. № 1930,0617.39; Statens Museum for Kunst (Koppenhága), Kobberstik og radering, Inventarnr.: KKSgb8209; Museumsberg Flensburg (Städtische Museen und Sammlungen für den Landesteil Schleswig), Grafik, Inventarnummer: 10306 etc. Vö.: GYULAI 2008. 164–167.

1–2. kép: Melchior Lorck: Verancsics Antal és Ogier Busbecq arképe, Isztambul, 1557
(GYULAI 2006. alapján)

Verancsics bécsi tartózkodásához, illetve az 1558. évhez egyedülálló dokumentumot társíthatunk, egy Raphael Hofhalter bécsi nyomdájából kikerült röplapot vagy egylapos nyomtatványt, amely azonban kitűnik eleganciájával a hasonló nyomdatermékek közül. Verancsics röplapja nem ismeretlen a könyvészetben, Apponyi Sándor *Hungaricájának* III. kötetében már leírja egy példányát, ezt 1895-ben vásárolta Münchenben a Lobris-könyvtár árverésén.³ Apponyi vásárlásával egy időben egyébként a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtára, az OSZK elődje is elküldte képviselőjét Münchenbe, a Nostiz grófok lobrisi könyvtárának árverésére, így került a nemzet gyűjteményébe 30 db ritka 16–17. századi nyomtatvány.⁴ Az alsó-sziléziai Lobris (ma: Luboradz, Lengyelország) kastélya a 17. század közepén került a német arisztokrata család tulajdonába, ahol nevezetes műgyűjteményt hoztak létre, a festmények mellett jelentős metszetkollekcióval.

A von Nostiz-könyvtárat a müncheni Rosenthal antikvárius cég árverezte el,⁵ és az Apponyi-gyűjtemény részeként a nemzeti könyvtárba került röplap possessori bejegyzése arra enged következtetni, a Verancsics-nyomtatvány már igen korán felbukkan Sziléziában, hiszen Degner von Degenheim kapitány ajándékozta 1682-ben egy Casimirus Ruebok nevű egyházi személynek.⁶ A Degner von Degenheim család egyébként ugyancsak a 17. században lett birtokos Alsó-Szilézia Glatz grófságban (ma: Kłodzko, Lengyelország), a bejegyzésben említett ajándékozó minden bizonnyal Heinrich Degner von Degenheim császári

³ *Ich kaufte diese zwei Blätter auf der Auktion der Bibliothek Lobris.* APPONYI 1903–1927, III. 1783.

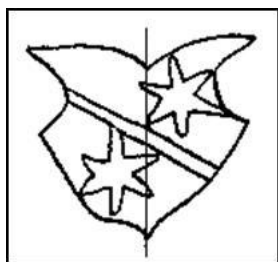
⁴ *Magyar Könyvszemle*, 4. (1896)/2. 115.

⁵ *Bibliothek Lobris: Catalog der reichhaltigen Bibliothek des gräflichen Schlosses Lobris bei Jauer in Schlesien und anderer Sammlungen. Versteigerung München am 22. April und folgende Tage durch Ludwig Rosenthal's Antiquariat.* Ed.: Ludwig Rosenthal, München, 1895

⁶ *Am unteren Rande des Titelblattes folgende Zueignung: «1682 Dono istum Liberum Rerevendo (sic) patri Casimiro Ruebok(?) ad Limperam dispotionem(!) capitaneus Degner von Degenhaim...» Schrift und Orthographie deuten auf einen «rauhem Krieger» hin.* APPONYI 1903–1927, III. 1783.

tanácsos (†1668) – 1660-ban a Götz-ezred alezredese⁷ – fia, Lorenz lovassági kapitány (†1688) volt.⁸

A Hofhalter-nyomtatvány papírjának vízjele németországi „importra” mutat. A vízjel ugyanis egy címert mintáz: tárcsapajzson jobbharántpólya, a mezőkben egy-egy csillaggal, s ez a címeres vízjel 1569-es és 1588-as évszámmal, igaz, más pajzsformákkal, megtalálható a Briquet-féle vízjel-gyűjteményben,⁹ s ez a jelvény egy svábföldi, birodalmi szabadsággal rendelkező város, Kaufbeuren címere, amely már a középkorban rendelkezett papírmalmokkal (3. kép).¹⁰

3. kép: Kaufbeuren város címere, vízjel, 16. század (BRIQUET, 1907. IV. № 1020 alapján)

Az OSZK gyűjteményében lévő nyomtatvány formai és tartalmi különlegessége, hogy a kb. quarto méretű lapot egy teljes embléma tölti ki, a lap bal felén a *picturát* tartalmazó metszettel, a szöveges jobb oldalon pedig a mottóval és emblémaverssel (4. kép).¹¹ Az embléma mint képi–irodalmi műfaj gyakrabban jelenik meg kötetben, ún. emblémás könyvekben, mint önállóan, ráadásul a *pictura* itt nem a mottó (*inscriptio*) és a vers (*subscriptio*) között jelenik meg, mint szokásos, hanem a szöveg mellett. A korabeli emblematika-elmélet egyik sokszor idézett és igen frappáns, *Jacobus Pontanus* (1542–1626) jezsuita szerzőtől származó megfogalmazása szerint: az emblémának három összetevője van, a felirat, illetve a lényegét jelentő, rokonművészetnek tekinthető, egymást magyarázó ábrázolás és költészet. Ezek közül a *pictura*, azaz a képi ábrázolás a test, a vers a lélek, mert az embléma egyszerre gyönyörködteti a fület és táplálja a lelket a költői mű édességével, valamint élénkíti a szemet a kép szépségével.¹²

⁷ FUCHS (szerk.) 1910, 385.

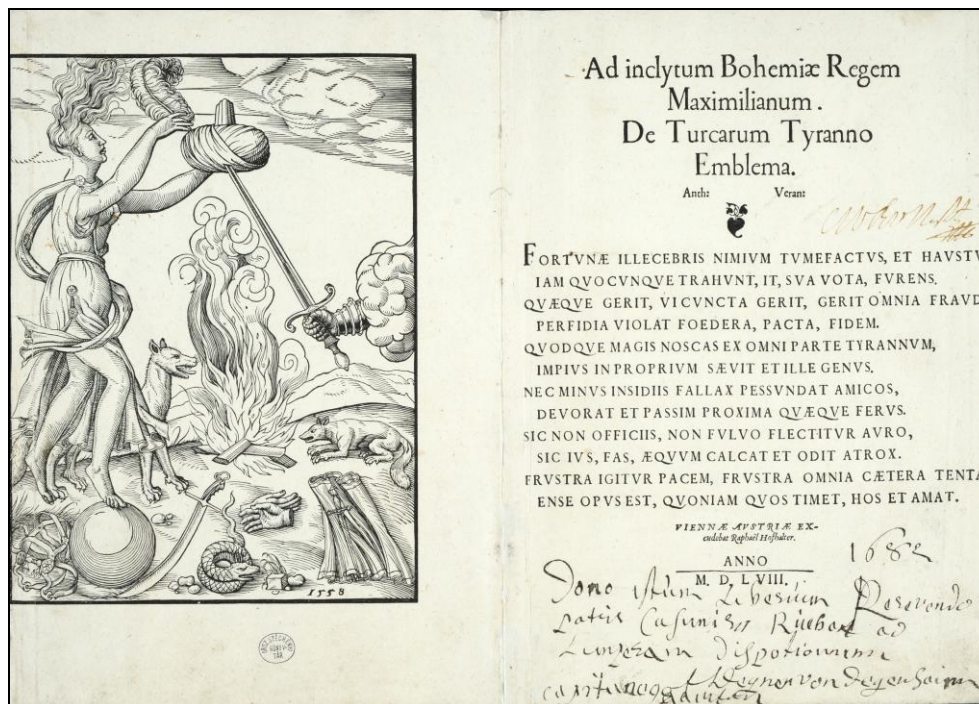
⁸ KÖGLER 1995, 3. 25–42.

⁹ BRIQUET, 1907, IV. № 1020–1021

¹⁰ GIER–JANOTA 1997, 76–77.

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára (OSZK RNYT) App. H. 1783 (RMK III. 5272)

¹² *Iam vero emblema tria continet, epigraphem, velut rei totius animam, picturam et poesin, artes germanas, quae se ita explicent, ut altera alteri sit interpretis. Et pictura quidem, tanquam corpus, poesis tanquam animus est: fitque ut emblema non possit non esse gratum, in quo et aures dulci carminum numero delectantur, animi pascuntur, et oculi pictura recreantur.* PONTANUS 1594, III. 216.

4. kép: Verancsics Antal: De Turcarum Tyranno Emblema, Bécs, 1558, fametszet
(OSZK RNYT App. H. 1783. OSZK[©] dig. felv.)

A vers bekerült egy több korszak latin és olasz szövegeit tartalmazó kódexbe is, a *Varia Dalmatica*, vagy *Codex Traguriensis* (vagy *Codex Lucianus*) néven ismert, a Zadari Tudományos Könyvtárban őrzött kéziratos gyűjteménybe, Verancsics Faustus és nagybátyja, Antal több költeménye közé.¹³

A vers (inscriptio, subscriptio)

Verancsics nemcsak politikai, főpapi, tudósi, literátori működéséről volt ismert saját korában, hanem, a *res publica litteraria* legtöbb polgárához hasonlóan, ő is újlatin költő volt, s bár életében nemigen jelentek meg versei, az emblémavers is nagy erudícióval rendelkező poétának mutatja.

¹³ Znanstvena knjižnica Zadar, Horvátország (ZKZD) sign. 25290, ms. 617. f. 102

Ad inclytum Bohamiae regem Maximilianum
De Turcarum Tyranno Emblema
Ant(onio) Veran(tio)

FORTUNAE ILLECEBRIS NIMIUM TUMEFACTUS, ET HAUSTUS,
JAM QUOCUNQUE TRAHUNT, IT, SUA VOTA FURENS.
QUAEQUE GERIT, VI CUNCTA GERIT, GERIT OMNIA FRAUDE,
PERFIDIA VIOLAT FOEDERA, PACTA, FIDEM.
QUODQUE MAGIS NOSCAS EX OMNI PARTE TYRANNUM,
IMPIUS IN PROPRIUM SAEVIT ET ILLE GENUS.
NEC MINUS INSIDIIS FALLAX PESSUNDAT AMICOS,
DEVORAT ET PASSIM PROXIMA QUAEQUE FERUS.
SIC NON OFFICIIS, NON FULVO FLECTITUR AURO,
SIC IUS, FAS, AEQUUM, CALCAT ET ODI ATROX.
FRUSTRA IGITUR PACEM, FRUSTRA OMNIA CAETERA TENTAS,
ENSE OPUS EST, QUONIAM QUOS TIMET, HOS ET AMAT.¹⁴

Az 1558-ban egylapos nyomtatványként publikált embléma *inscriptiója* kissé eltér az emblematikában mottó, lemma néven is ismert felirattól, hiszen nem idézet vagy *sententia*, hanem egyszerű cím, amely az ajánlást és a mű tartalmát hordozza: *Csehország neves királyának, Miksának: Embléma a törökök kényuráról, Verancsics Antaltól*. Közvetlenül a cím alatt kezdődik a 6 disztichont, azaz hexastichont tartalmazó latin emblémavers. A reneszánsz antikvával nyomtatott költemény ajánlása és címe kisbetűkkel íródott, a verset azonban nagybetűkkel szedték ki a nyomdában, mintha nem nyomtatott lap, hanem kőbe vagy egyéb nemes anyagba vésett felirat lenne. A szöveg textúrája is antik feliratot idéz, amelyhez hasonló nemcsak római látogatásai során láthatott Verancsics Antal, hanem 1555-ben Ankarában is, ahol, amikor I. Ferdinánd küldöttségét a szultán fogadta, egy ház falában felfedezték a *Monumentum Ancyranumot*.

¹⁴ A szerencse csábításaitól túlságosan felfuvalkodván és eltelvén, / akárhová húzzák óhajtásai, örvöngve indul, / bármivel foglalkozik, mindent erőszakkal tesz, mindent csellel hajt végre, / hűtlenül megszeg szövetségeket, szerződéseket, adott szót. / S hogy még inkább, minden oldaláról megismerd [ezt] a zsarnokot: / még saját nemzetségével szemben is kegyetlenül örvöng, / és nem kevésbé teszi tönkre barátait, csapdát állítván nekik, / a hozzá legközelebb állókat is vadállati módon falja fel. / Ezért nem hatnak rá sem szívességek, sem csillogó arany, / ezért tapossa és gyűlöli szörnyen a jogot, a szabályokat, a méltányosságot. / Hiába próbálsz így békeséget, hiába próbálsz bármi egyebet, / kard kell [ellene], mert csak azokat kedveli, akiktől fél. (A fordításban nyújtott segítségért Tóth Gergelynek tartozom köszönettel).

A cím és szöveg grammatikai koherenciája egyértelművé teszi, hogy a vers első 5 disztichonjának alanya, a masculinum participiumok, illetve melléknév (*tumefactus, haustus, impius*) alapján, maga a *tyrannus*, akiről az egész embléma szól. A zsarnok neve egyébként sehol sem jelenik meg a versben, de egyértelmű, hogy a török tirannosz csak I. Szulejmán szultán (1495–1566; 1520–1566) lehet, hozzá küldte I. Ferdinánd 1553-ban Verancsicsot és kíséretét, hogy békét kössön, mégpedig Erdély megszerzésének célzatával. A versben, ahol még a *tyrannus* szó is csak egyszer fordul elő (*quodque magis noscas ex omni parte tyrannum*), a török szultán szinte bujkál a sorok között, ami az emblémák *sui generis* sajátja, hiszen a rejtélyesség, homályosság hozzátartozik a műfajhoz, másrészt azonban bizonyos költői szándékot is sejtethetünk mögötte, hiszen a vers egyik üzenete: senki sem tudja, hányadán áll a szultánnal.

A vers Szulejmán politikai portréjának pontos lenyomata, kifejezéseiből (*tumefactus, furens, fraude, perfidia, violat, tyrannum, impius, saevit, insidiis, fallax, pessundat, devorat, ferus, calcat, odit, atrox, frustra*) egy kegyetlen *monstrumra* következtethetünk. A költeményben mindaz szerepel, amit a főkövet négyéves missziója során tapasztalt a szultánnal kapcsolatban, illetve a korabeli keresztény politikai gondolkodás tartott az oszmán uralkodóról: hadi szerencséje elbizakodottá tette, minden politikai és katonai tette erőszakkal terhelt, alapvető módszere a cselvetés. Megszegi a szerződéseket, békét, és nemcsak ellenségeivel, hanem övéivel szemben is örvengő erőszak jellemzi. A vers és Verancsics legmeglepőbb megállapítása, hogy, ellentétben a (sok tekintetben mai napig tartó) közvélekedéssel, a török (a keleti ember) ajándékokkal mindenre rávehető, Szulejmánt, aki minden törvényességet áthág, nem lehet „megvenni”, sem hízélgés, sem kincs nem tántorítja el szándékától. A hexastichon első 5 disztichonjának alanya a *tyrannus*, minden sor, minden szó őt jellemzi. A költemény utolsó előtti sorában, a hatodik disztichon hexameterében azonban a grammatikai alany egyes szám második személyre változik, a költő a vers címzettjéhez, Habsburg Miksához és az olvasóhoz fordul: hiába is próbálsz békét kötni a szultánnal; majd a pentameter első felében rövid személytelen mondat tartalmazza a vers fő üzenetét: kardra van most szükség (*Ense opus est*), és nem békealkudozásokra. A cezura utáni két és fél spondeus alanya ismét Szulejmán, aki csak a fegyver szavából ért, mert csak azokat szereti, akiktől fél (*quos timet hos et amat*). Verancsics epigrammájának az utolsó mondat akár csattanója is lehet, hiszen azon túl, hogy paradoxon, egy antik idézet ellentétes értelmű változata is. Lucius Annaeus (ifjabb) Seneca *A jótéteményekről* írt morálfilozófiai művében ugyanis éppen a fordítottjáról beszél: nincs olyan épelméjű, aki félne az istenektől, örültség ugyanis az üdvös/hasznos dolgoktól félni, senki sincs, aki szereti azokat, akiktől fél.¹⁵ Seneca művei igen népszerűek voltak a humanisták körében, a *De beneficiis* már 1515-ben megjelent Bazelben, Erasmus gondozásában, de 1555-ben Andreas Gryphius is kiadta Leidenben a Seneca-corpust, majd 1557-ben Bazelben is kinyomtatták.

A humanista irodalom koherens jellemzője az antik művek citálása, így, Senecán túl, más auktorokra és művekre is találhatunk utalást Verancsics költeményében. Már a vers indítása (*Fortunae illecebris*) Tacitusra utal,¹⁶ de találunk Apollodoros-reminiscenciát is

¹⁵ *Deos nemo sanus timet. Furor est enim metuere salutaria: nec quisquam amat quos timet.* Sen. Ben. IV. 19.

¹⁶ *Nec ullis postea fortunae illecebris aut ambitu civitatis in gaudium evicta domus suae tantum adversa sensit.* Tac. Hist. II. 64. [A méltóság csábítása és a város hódolása később sem tette boldoggá: házának csak balsorsát érezte. Ford.: BORZSAK István]

(*vi cuncta gerens*).¹⁷ A szöveg *non fulvo flectitur auro* kifejezése egyezést mutat a trójai háborúról szóló, Cornelius Neposnak tulajdonított, és először 1471 körül, ismeretlen helyen (Köln?), majd 1541-ben Bázelen kiadott és *Dares Phrygius* címen ismert latin verses eposz egyik sorával.¹⁸

Az emblémát Miksa cseh királynak ajánlja Verancsics, ami talán megütközést kelthet, Csehország és Magyarország királya ugyanis I. Ferdinánd volt, az ő főtárgyalójaként töltött 4 évet a Törökországban a vers szerzője. A humanista nevelést kapott, a protestantizmussal is meglepően megértőnek bizonyult Habsburg Miksa főherceget (1527–1576), I. Ferdinánd (1503–1564) fiát még apja életében, 1549-ben választották meg Csehország királyának (koronázására majd 1562-ben kerül sor), miközben a tényleges, koronás cseh uralkodó 1526/1527 óta I. Ferdinánd volt (5. kép).

5. kép: Habsburg Miksa főherceg, cseh király címere, 1560 (Thurnier Buch 1561 alapján)

Miksa, akit a bécsi udvarban mindenki cseh királynak nevezett, 1549-ben Madridba távozott, ahol feleségével együtt 1549–1551 között Spanyolország régense volt apósa, V. Károly császár és a Németalföldön tartózkodó II. Fülöp spanyol király helyett. Miksa 1552-ben tért vissza családjával Bécsbe, s vele együtt jött Madridból, kalandos körülmények között, egy Szulejmán (németül: *Soliman*) nevű, Ceylonból származó elefánt is, amelyet a portugál királyi pár adományozott – előbb Don Carlosnak, majd – Miksa főhercegnek és feleségének. Az elnevezés szimbolikus volt, hiszen így a török szultán, mint a keresztények természet szerint való ellensége, szolgája lett a Habsburg trónörökösnek. A török szultánról elnevezett és a korban nagy népszerűségnek örvendett elefánt 1563-ban pusztult el a Bécs melletti kaiser-ebersdorfi császári mulatókastély állatkertjében.¹⁹

¹⁷ *Apis itaque commutato in dominandi libidinem regno, vi cuncta gerens...* Apollod. Bibl. II. 1. (APOLLODORUS 1555, f39v)

¹⁸ *Male, Dardane, mores / Consuluit dare promta tuos. Non flectitur auro, / Qui titulum paritatis habet. Dar. Phryg. II. 578. (DARES 1541, 54.)*

¹⁹ Az elefántról bővebben: GSCHWEND 2010

Miksa rögtön Bécsbe érkezése után apja jobb keze lett, s választott cseh királyként, régensi gyakorlattal a háta mögött, bátran nézhetett a közép-európai feladatok elé. A gyakran távollévő apját a bécsi udvarban főként a török elleni hadügyek irányításában helyettesítette, így érthető, hogy a Szulejmánról szóló emblémát miért neki ajánlotta Verancsics. Egyébként, amikor Busbecq törökországi követi utazásáról, ugyancsak Magyarországon keresztül, 1557 júliusában Bécsbe ért, I. Ferdinánd király az augsburgi birodalmi gyűlés miatt éppen nem tartózkodott Bécsben, így helyette Miksa cseh király fogadta apja portai követét, akinek a „nyájassága szinte kitörölte Busbecqből sok szenvedése emlékét”.²⁰

Nem Verancsics volt az egyetlen, aki 1558-ban Miksa főhercegnek ajánlotta művét a bécsi udvarban, így tett Zsámboky János is, az ugyancsak Hofhalternél nyomtatott Ranzanus-kiadásával. Sambucus, aki bolognai tanulmányai után, orvosi licenciátussal tért vissza Bécsbe 1557-ben, ahol udvari familiárisi rangot és éves fizetést nyert az uralkodótól,²¹ az *Epitome* elé szerkesztett dedikációban a cseh királynak nemcsak a régiségek és könyvek gyűjtésében is megnyilvánult kivételes műveltségét, hanem politikai érdeklődését is felemlíti. Miksa, írja, képes lenne „fejből”, írások nélkül is törvényeket idézni, politikai kérdéseket magyarázni. Maga Zsámboky nem egyszer hallotta, hogy amikor Ferdinánd császár maga mellé veszi fiát a tanácskozásokon, vagy amikor Miksa külön hív össze tanácsot, miután mindenkinek sorban meghallgatja véleményét, végül úgy szól hozzá a szóban forgó kérdéshez, hogy a jelenlévők, még felséges apja is, elnémulnak mellette.²²

Érdekes, hogy Béctől nem messze egy másik nyomtatványt is Miksa fejedelemnek, Csehország királyának és Ausztria főhercegének (*Principi Maximiliano regi Bohemiae, archiduci Austriae*) ajánlott a valódi nevét titokban tartó szerző 1558-ban.²³ Huszár Gál evangélikus prédikátor 1558. április elsején Miksa birtokán, (Moson)Magyaróváron jelentette meg prédikációit, ráadásul a bécsi mesterétől, Raphael Hofhaltertől vásárolt betűkkel. Alig telik el 10 év, és Huszár Gál kassai prédikátorként kénytelen városából menekülni 1561-ben, hogy elkerülje Verancsics Antal egri érsek börtönét!

²⁰ *Biduo post veni Viennam, ubi Romanorum Regem Ferdinandum dominum meum clementissimum non inveni, est eius loco Rex Bohemiae Maximilianus; cuius humanitas prateritorum laborum memoriam magna ex parte mihi abstulit.* BUSBECQ 1595, f48v.

²¹ DOMOKOS 2010, 153.

²² *Quæ pars, quæso, est virtutis in principe laudabilis, quam tu non solum colas, sed exemplis tot orbi terrarum mirabiliter testeris? Etenim, præter singularem in Deum pietatem, erga doctos et litterarum studia, quemadmodum afficiare, quilibet animadvertit, et voluntatem præclaram celebrat; quod litteris ipse, docte et justissime eruditus, de conquirendis antiquitatum monumentis et instruenda Bibliotheca, dies noctesque cogites, vel potius, jam ejusce rei fundamenta regia posueris. Politicæ studia ita diligis, ita meditaris, ut abs te uno leges, si nullæ scriptæ essent, inveniri, ac rationes civiles exponi facile possint. Rem vero militarem, ac si perpetuo bella gessisses, intelligis. Etenim, haud semel audivi, cum vel a Domino nostro Clementissimo, Cæsare Ferdinando, Christianorum Archigeta, Parente tuo, in consilium adhiberis, vel seorsum illum convocas: aliorum sententiis ordine acceptis, ita postremo ad rem propositam loqui solitum, ut cum Domino Genitore cuncti pene obmutescant. Quæ cognitio rerum varia, cum judicio excellenti, quia in te perpetua extat, quis te non amet, quis imperium tuum, tanto præsidio ac usu firmatum, detractarit?* RANZANUS-SAMBUCUS 1558, ff AIIv–IIIr

²³ [HUSZÁR GÁL]: *Az Vr Iesus Christusnac szent vachoraiarol, kin szenvedeseröl es dichöseges fel tamadasarol valo predicacio.* Ovárba, 1558. RMNY I. 151

A metszet (pictura)

A Raphael Hofhalter nyomdájában készült Verancsics-embléma picturáját, a szöveggel azonos nagyságú tükörben, a lap bal oldalára nyomták (6. kép).

6. kép: Verancsics emblémája, részlet

A metszet alapjául szolgáló rajz zsánerszerű, Andrea Alciato, az emblémák „atyja” jeleneire emlékeztet, ugyanakkor számos embléma véletlenszerűnek ható módon elhelyezett halmaza. A fametszeten, hasonlóan a szöveghez, nem jelenik meg a „főszereplő”, csupán uralmának, politikájának és attitűdjének, illetve a kereszténység török elleni harcának szimbólumai. A kompozíciót Verancsics legfőbb mondanivalója és üzenete uralja: a forogató szerencse antik mitológiából vett, derékon megkötött, földig érő lebegő khitont viselő, lobogó hajú istennője, Fortuna, meztelen jobb talpával golyón egyensúlyoz, két kezével strucctollas török turbánt tart, amelybe szemből egy felhőből kinyúló páncélos kéz egyenes kardot döf. A strucctollas fehér turbán egyértelműen magas rangú oszmán előkelőre utal, mind a fehér szín, amelyet csak mohamedánok viselhetek, és valójában Konstantinápoly elfoglalása után vált általános viseletté, olyannyira, hogy ettől kezdve a mindenkori török szultán több tíz métere fehér muszlint csavart a fejfedője köré; illetve a rangjelző strucctoll is. Melchior Lorck, Verancsicsék missziójának művész tagja, számos török témájú rajza és metszete között Izmail/Izmael herceget, Tahmasp perzsa sah vagy király konstantinápolyi követét is lerajzolta 1559-ben, hatalmas fehér turbánnal a fején, rajta három óriási tollal, köztük egy struccéval (7. kép).²⁴

7. kép: Melchior Lorck: Izmail perzsa herceg, konstantinápolyi követ arcképe, 1559, részlet (HAUM[®] dig. felv.)

A Verancsics-metszeten a szimbolikus jelenetet természeti környezetbe helyezte a művész: felhős ég alatt sivár dombos táj, amelyben mintegy csata utáni elhagyott harcmezőn különféle jelképes élőlények és tárgyak hevernek. A művész igen hangsúlyosan ábrázol két kinyújtott nyelvű állatot, feltehetően kutyát (vagy kutyát és rókát/farkast). A kutya Fortuna lábánál áll, támadólag, a másik állat, hosszú lompos farkával, előrenyújtott fejjel a földön fekszik, látszólag pihenne, de ugrásra készen, a kép előterében egy összetekeredett, szisze-

²⁴ Melchior LORCK (rajz) – Dirk Janszoon van SANTEN: EFFIGIES ISMAELIS PERSARVM DUCIS LEGATI REG(is) TECHMAE AD VIVVM EXPRESSA ANNO MDLIX. Rézmetszet, 1559/1573. Herzog Anton Ulrich-Museum (HAUM) Alter Besitz, Lugt 291, 291a; Museumsberg Flensburg (Städtische Museen und Sammlungen für den Landesteil Schleswig), Grafik, Inventarnummer: 10180

gő kígyó látható. Az élettelen tárgyak közül a kép jobb alsó sarkába „dobtak” egy függöny-szerűen összehúzott kárpitot, előtte hegyes tör, két levágott kéz, görbe szablya, illetve Fortuna mögött a földön egy kantár. A kompozíció közepén, a turbán alatt, magasra csapó lángokkal, tábortűz ég. Fortuna ábrázolása megfelel a korabeli emblematikai ábrázolásoknak, lobogó khitonja és haja a korban divatos ikonográfiához köthető, amely a Szerencsét szeles tengeren, vitorlánhajón vagy kezében vitorlával ábrázolja. Mind a szél, mind a golyó a változékonyságot, bizonytalanságot, forgandóságot fejezi ki. A bécsi emblémán különben Fortuna haját hátulról fújja a szél (ebből ered a latin nyelvben a *secundus/a/um* melléknév, jelentése: kedvező, azaz hátulról fújó), azaz a kedvező szerencsét jelképezi. A *pictura* elemei közül a kutya jól ismert az emblematikában és a korabeli népének terminológiájában, a „török kutya” kedvelt toposz már a Bécs 1529. évi ostomáról szóló német históriás énekekben is.²⁵ A fegyelmézést jelképező kantár itt minden bizonnyal a török szolgaság jelképe, míg a kárpit mögé (itt: elé) rejtett tör az alattomoságé, amely nemcsak Verancsics, hanem a kortársak szerint is a török (szultán) egyik legfőbb sajátossága. A kígyó és a lapuló kutya is hasonló attitűdre utal. A fókuszpontba állított tábortűz vagy őrtűz az éberséget jelképezheti, illetve a lángoló, heves tettekkészséget.

Míg a vers szerzőjét és a nyomtatvány tipográfusát is ismerjük, a metszet alkotója ismeretlen, sem neve, sem névbetűi nem szerepelnek a röplapon, egyébként a Verancsics-corpus 12 kötetében sincs szó a nyomtatványról, sőt a verset sem vették fel a humanista költeményei közé a Verancsics-kiadás szerkesztői, Szalay László és Wenzel Gusztáv. A bécsi nyomdász, Raphael Hofhalter ebben az időben három állandó művészt alkalmazott, ketten közülük fametszéssel is foglalkoztak. Egyikük, Hanns Sebald Lautensack (1524–1566 k.) Nürnbergből érkezett Bécsbe 1554-ben, ahol udvari szolgálatba állt mint a császári–királyi műgyűjtemény portrérajzolója (*k. k. Majestät Antiquitäten Abconterfetter*).²⁶ A másik művész, Donat Hübschmann (1540 előtt–1583) éppen 1558-ban jött Lipcséből Bécsbe, hogy Hofhalternél dolgozzon mint rajzoló, formakészítő, de festőként is ismerték. Hübschmann leginkább fametszeteket készített, nevezetes munkái a Hofhalter-nyomdánál a Sigmund Herberstein báró, egykori moszkvai követ életrajzi könyveihez készített illusztrációk (*8. kép*).²⁷ Hübschmann készített több fametszetet Hofhalternek a Miksa főherceg által 1560 júniusában rendezett híres bécsi lovagi tornajátékokról készült, *Turnierbuch*²⁸ c. metsszetes kiadványa számára, amelyhez Johann/Hans von Francolin (1522–1580) heraldikai író, császári herold írta a szöveget, az album elején megjelenik maga Francolin is mint a Magyar Királyság bécsi udvari heroldja (*9. kép*).²⁹

²⁵ *Nun hört jr Christen alle gar, / Was ich euch sing des nement war / Mit Dancksagung zu Gotte / Der uns liebet zu aller stund, / Bschützt vns vor dem Thürckischen hundi, / Hilff't vns auss aller note.* [ZELL, Christof]: *Ein neues Lied in welchem auss angebung deren so von anfang mit vnd darbey gewesen, Die gantz handlung des Türcken, in Vngern vnd Osterreych nemlich der belegerung der stat Wien begryffen ist, Im thon O Gott in deinem höchsten thron.* Gedruckt zu Nürnberg durch Friderich Peypus. 1529. App. H. 209; *Ihr Christen ausserwelet / Nun höret alt vnd jung / Wie euch hie wirt erzelet / Die schwer belegerung / Stat Wienn in Osterreych / Von dem Türckischen hund / All stück gar ordenleyche / Von tag zu tag vnd stund.* In: *Ein newes lied der gantz handel der Türckischen belegerung der Stat Wienn.* Vnd ist in Bruder Veytten thon. Gedruckt Nürnberg bei Jobst Gutknecht, 1529. KÁBDEBO 1876, 34. (№ 117)

²⁶ DOHME (szerk.) 1877–1879, I. 47.

²⁷ HERBERSTEIN 1558; HERBERSTEIN 1560 (Gegenwärtigen und nachkommenden); HERBERSTEIN 1560 (Picturae variae) etc. A bécsi Herberstein-nyomtatványokról vö.: ADELUNG 1818, 340–420.

²⁸ Thurnier Buch 1561

²⁹ WINKLER 1980, 108.

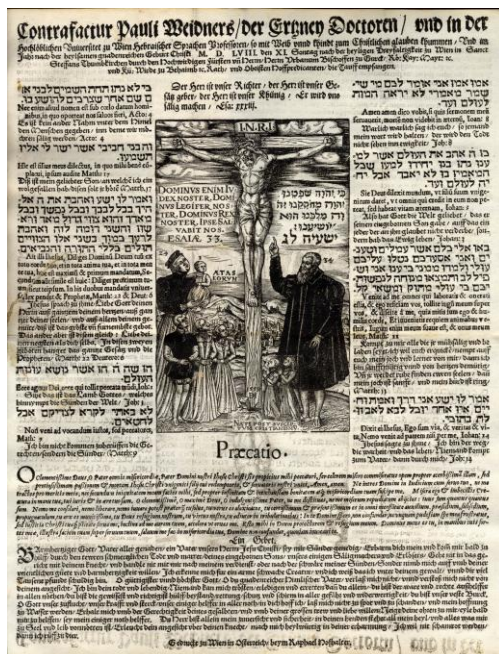
8–9. kép: Donat Hübschmann: Sigmund von Herberstein moszkvai követ, 1559 és Hans Francolin magyar királyi herold, 1560 (HERBERSTEIN 1560/Gegenwärtigen és Thurnier Buch 1561 alapján)

Hübschmann alkotta a II. Miksa német-római császár 1563. évi bécsi fogadásáról, illetve a pozsonyi királykoronázásáról készült és 1566-ban megjelent metszetes album fametszeteit is.³⁰ Paul Weidner (1525–1585) zsidó orvos, a bécsi egyetem későbbi héber professzora, rektora, udvari orvos, aki 1588-ban költözött családjával Bécsbe, ahol a bécsi érsek a Stephansdomban azonnyomban megkeresztelte, egy évvel kikeresztelkedése után latin nyelvű munkában írta meg áttérésének okait, a katolikus hit iránti elkötelezettségét, és a könyvet Raphael Hofhalter nyomdájában jelentette meg.³¹ A nyomtatványhoz Hübschmann készítette a metszetes címlapot, a Habsburg-címet, illetve a Weidnert és a családját a feszülettel ábrázoló címmetszetet, amelyet Hofhalter a kereszteléstől szóló egylapos kegyeségi nyomtatványban is felhasznált (10. kép).³²

³⁰ Gründtliche vnd khurtze beschreibung 1566. A metszeteket közli: DMITRIEVA 2000

³¹ WEIDNER 1599

³² *Contrafactur Pauli Weidners, der Ertzney Doctoren, und in der Hochlöblichen Universitet zu Wien Hebraischen Sprachen Professoren so mit Weib und kind zum Christlichen glauben khummen.* Gedruckt zu Wien in Osterreich beim Raphael Hofhalter, 1559 (Staatliche Museen zu Berlin, Kupferstichkabinett, Sammlung der Zeichnungen und Druckgraphik, Inventar-Nr. 435-9; Universitätsbibliothek Graz, Sondersammlungen, Druckschriften)

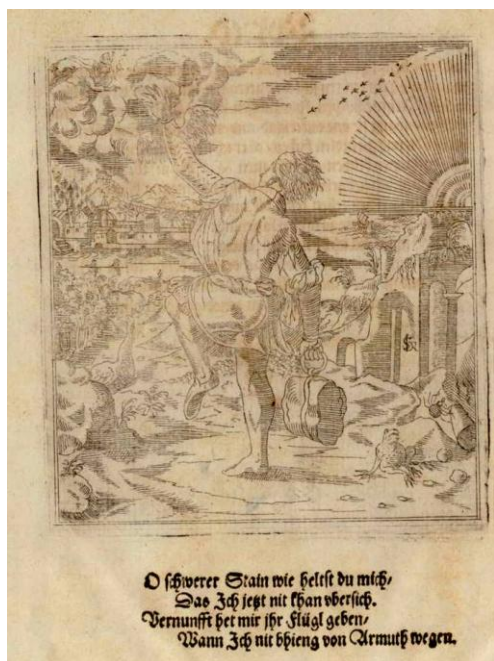
10. kép: Donat Hübschmann: Paul Weidner és családja, fametszet, 1588 (Universitätsbibliothek Graz³³)

A Verancsics-embléma kompozíciója, ikonográfiája olyan sajátos, hogy az 1550-es évek végi bécsi nyomtatványok általunk ismert illusztrációiban nem találjuk meg a párját. Maga az embléma műfaja is új, igaz Bécsen kívül számos embléma- és impresagyűjtemény megjelent már a korban. A Verancsicséhoz hasonló zsánerszerű embléma, négy soros német vers kíséretében, Francolin–Hofhalter említett tornakönyvében bukkan fel, igaz, három évvel később (1560/61), mint a Verancsics-emblémás röplap, ráadásul a fa- és rézmetszetes *Turnierbuch*-ban rézkarcként, és nem is az ismert Hofhalter-grafikusoktól, hanem egy JSR monogrammal (= Johann Schlutpacher von Rauris) jelölt rézkarcolótól (11. kép).³³

A Verancsics-embléma picturáján felhalmozott emblémákhoz leginkább egy különös zászló rajza hasonlít ugyanebben a műben, ez azonban már fametszet, mégpedig Hübschmann művészcollégája, Hanns Sebald Lautensack monogramjával (12. kép).³⁴ A képen, Francolin szövege alapján, ifjabb (VI.) Henrich von Plauen meissenai örgróf zászló-tartója látható ura zászlajával, aki így jelent meg 1560 júniusában a Bécs mellett rendezett tornajátékokon. Az örgróf vörös tafota emblémás zászlajára arany festékekkel jól ismert emblematikai motívumokat festettek, közülük kettő – a hám és az egyenes kard vagy tör – az 1558-ban nyomtatott Verancsics-embléma metszetén is feltűnik.

³³ Thurnier Buch 1561, AVIV

³⁴ Thurnier Buch 1561, [Elr]

11. kép: Johann Schlupacher von Rauris: Embléma a bécsi Tornakönyvből, 1561, rézkarc (Thurnier Buch 1561 alapján)

12. kép: H. L. Lautensack: A meissenai őrgróf zászlótartója a bécsi lovagi tornán, 1560, fametszet (Thurnier Buch 1561 alapján)

Tekintve, hogy a párhuzamok egy-két évvel későbbiek, a Verancsics-nyomatványnak ez még nagyobb súlyt kölcsönöz, még inkább aláhúzza nóvum jellegét. Ha meggondoljuk, hogy Verancsics négy évig szinte száműzetésben élt Törökországban, távol az európai humanista világtól, elszakadva a divatoktól, ugyancsak kivételesen érzékeny tudósra vall, hogy rögtön visszatérte után a legdivatosabb médiummal fordul a Habsburgokhoz, ezzel egyben terjesztve is az emblémák kultuszát Közép-Európában. Verancsicsnak egyébként az 1556-ban Isztambulban készült (legalább is ott rajzolt, majd később rézbe metszett) Lorck-féle portréján ugyancsak feltűnik egy rejtélyes embléma.³⁵

A Hofhalter-nyomatvány metszetének attribúciójához talán közelebb visz, ha a fametszeteken feltűnő dátumok rajzát összevetjük. Az 1559-ben metszett egészalakos Herberstein-portrékon – amelyeket Donat Hübschmann rajzolt és metszett, az évszámot is feltüntette a művész – ugyancsak az 1559-es szám látható, Hübschmann monogramjával, a Weihard-féle kegyképen Krisztus keresztjének aljába vésvé. Ha ezeket összevetjük az embléma metszetén található évszám (1558) rajzával, nagyfokú hasonlóságot találunk, az 5-ös szám igen jellegzetes, szára hirtelen keskenyedek (13. kép).

³⁵ A Verancsics-portréről és emblémáról bővebben vö.: GYULAI 2008, 163–168.

13. kép: Évszámok Donat Hübschmann metszetlapjairól (HERBERSTEIN 1560/Gegenwärtigen; HERBERSTEIN 1560/Picturae, OSZK RNYT App. H. 1783; Contrafactur Pauli Weidners, 1599; SAMBUCUS 1566 alapján)

Manifesztum

Verancsics verse, sőt az egész nyomtatvány, manifesztumnak tekinthető, igaz, nem a szokásos politikai röpirat, *memoriale* vagy a politikai gondolkodást leginkább kifejező egyéb „komoly” műfaj vagy forma köntösében, hanem a képi és írásos médiumot ötvöző, egyre divatosabb, morális tartalmaknak „kitalált” embléma alakjában. A röpirat-formában publikált nyomtatvány azonban ünnepélyesebb, mint a korabeli, ponyvákön árult röplapok, a szöveg antikváinak ünnepélyessége, a címzés nem zárja ki, hogy ténylegesen is Miksa választott cseh királynak szánták, talán egy audiencián, amelyen a frissen kinevezett egri püspök, úgyis mint az egyik legfontosabb végvár ura és fenntartója, nyújtotta át a török elleni védelem bécsi „felelősének”, Magyarország leendő uralkodójának. Bár a Verancsics-embléma címzettje Habsburg Birodalom keleti felének rangban második személyisége, a mű a kor összes „döntéshozójának”, sőt az egész keresztény világnak szól. Verancsics emblémája szerkesztésének idején más formában is megfogalmazta véleményét: 1558 májusában, visszatérve Bécsből püspöki székhelyére, Egerbe, levelet írt Oláh Miklós esztergomi érseknek, s a leveléből ugyanez a figyelmeztetés csendül ki: a török vesztségén nincs mit csodálkozni, nem változik a természete, neki, Verancsicsnak ugyanis sokáig volt lehetősége megismerni szokásait, szándékait. Ha a keresztények nem tudnak erővel felülkerekedni rajta, illetve nem akarják a küzdelmet folytatni, meg kell találni a módját, milyen csalafintasággal szerezzék meg a békességet. Egyébként Verancsicsnak amellet van, s ennek már sokszor hangot is adott: a törököt semmiféle udvariaskodással nem lehet kordában tartani, csak ha látja, hogy fegyvert és erőt állítanak szembe vele, és éberem várják támadását.³⁶ Az egri püspök 1558. szeptember elsején Bécsből küld levelet Busbecqnek, s a nemzetközi hadszínterek hírei mellett, levelében a magyarországi helyzet reménytelenségéről is ír: a fegyvernyugvás és a béke ellenére, a törökök szövetségeseinek hadmozdulatai miatt, a magyarok állandó veszedelemben élnek.

Követtársához szóló írásában azt is megfogalmazza, amit emblémájában is hangsúlyoz: „bizony, elveszünk, ha nem térünk ismét vissza a fegyveres harchoz, és ha nem hagyunk fel azzal, hogy higgyünk a csalárd ellenségnek, és oly hiábavalóan keressük barátságát”.³⁷

³⁶ *De Turce vero intemperis non est quod miremur, semper enim sibi est similis. Et quandoquidem dudum tyranni animum et mores et conatus habeamus cognitos: via et modus et ratio quaeratur, ut, si eum vi superare nequeamus, quietum saltem quopiam artificio teneamus, et a prosequenda secum contentione absteineamus. Quamquam (quod saepe alias et scripserim et loquutus fuerim) nulloquam officio in officio retinebitur, nisi arma et vires nostra exstare serioque excubare viderit.* Verancsics Antal egri püspök levele Oláh Miklós esztergomi érsekhez. Eger, 1558. máj. 5. VERANCICS 1857–1875, VII. 219. (LXXXIX. sz.)

³⁷ *Omni ex parte premimur, impetimur, populamur, et induciarum ac pacis tempore, quo reliqui Turcarum confederati soleant esse otiosi ac securi, nos et jacturas majores facimus, et perimus, necdum tamen ad gladios recurrimus, tamque hosti fallaci credere, ejusque amicitiam tam inaniter sollicitare desinimus. Ve-*

Verancsics követtársa, sőt humanista barátja, Augier Ghislain Busbecq egy bő évtizeddel később, 1581-ben, hasonló törökellenes tartalmú politikai kiáltványt jelentet meg Antwerpenben Plantinnél, konstantinápolyi követségét tartalmazó útleírásához csatolva. Busbecq manifesztuma először az alábbi címmel jelent meg: Tanács arról, hogyan kell felszerelni a hadsereget a török ellen (*De acie contra tvrcam instrvenda consvilim*),³⁸ de a későbbi kiadásokban már mint a Török levelek supplementuma olvasható, ezzel a címmel: Tanács arról, hogyan kell a török ellen a hadügyet megszervezni (*De re militari contra turcam instituenda consilium*).³⁹ Ebben ugyanarra a konklúzióra jut, sőt szinte azonos szavakkal, mint Verancsics alig 10 évvel korábbi, Miksa főhercegnek címzett verses kiáltványában: a török ellen fegyverre van szükség (*Armis opus est: opus est armis*), hiszen az ellenséggel a gonoszság, jogtalanság, turpisság zúdul a világra, célja a keresztény vér ontása. Hogyan is lehetne megbízni a törökben, hiszen a békét, szerződéseket semmibe veszi, más népek törvényei érvénytelenek előtte, nincs benne szégyenérzet, nem gondol a becsülettel, megszegi a keresztényeknek adott szavát és esküjét, és ha számításai úgy kívánják, mindezt nemhogy istentelennek, hanem még szent és istenes dolognak is tartja. A törököt a keresztények ellen hangolja profán vallása, a birodalom kiterjesztésének vágya felfegyverzi őket a keresztény világ ellen, telhetetlen étvágygal rontanak rá jószágára. A keresztények nagyon is tévednek, ha biztonságuk érdekében abban reménykednek, hogy a türelem, a jogtalanságok elnézése, vagy bármi más segíthet, mert „mennél visszafogottabbnak mutatkoznak, mennél inkább látszik, hogy tekintetbe veszik a békét, az egyezségeket, sőt általában a méltányosságot, annál jobban maguk ellen hangolják az ellenség dolyfét. Mindezt ugyanis a török nem az erénynek, nem a jósnak tudja be, hanem a félelemnek és tehetlenségnek, sőt annak, hogy a keresztények már lemondtak ügyükről. Nincs miért reményt fűzni az ellenséghez, ha magunktól nem remélünk semmit.” Így az egyetlen orvosság: a fegyverfogás.⁴⁰

Ferdinándnak a török Portára küldött követei végső konklúzióként és tanácsként a török elleni fegyveres harcot ajánlják, sőt sürgetik, hiszen a szultán megbízhatatlan, nem tartja be ígéreteit. Érdekes, hogy a korabeli diplomáciai retorikában ugyanezt a török fél is felrója a Habsburgoknak. Zsámboky Jánosnak az ugyancsak 1558-ban, és hasonlóan Raphael Hofhalter nyomdájából került ki az I. Ferdinándnak ajánlott latin nyelvű munkája

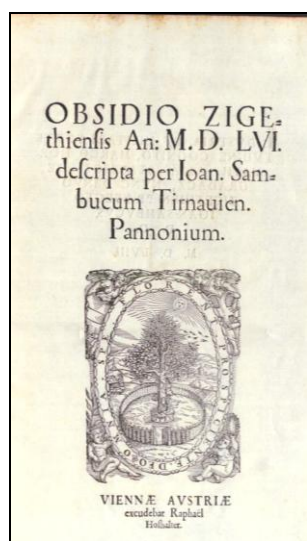
rancsics Antal levele Ogier Busbeqchez. Bécs, 1558. szept. 1. VERANCICS 1857–1875, VII. 231.

³⁸ BUSBECQ 1581

³⁹ BUSBECQ 1595

⁴⁰ [p]osteritatem nostram nefariis hostibus, ad omnem iniuriam et turpitudinem ope nostra destitutam prodemus? Nam quae reliqua nobis spes, quod columen, quod praesidium? Num in ejus hostis bonitate atque clementiâ spei aliquid reponemus? Qui postquam ex suis latebris erupit, humani sanguinis rivus fluere nunquam destitit? An in ejus aequitate et moderatione? Qui pacem, qui foedera nunquam pili fecit: apud quem nullae valent communes reliquarum gentium leges; quem nullus pudor, nulla honesti ratio continet; qui fidem, qui jusjurandum homini Christiano datum violare, ubi rationibus suis conducit, non modo nullum nefas, verum etiam pium et sanctum putat. Quem in nos profana stimulat religio, armat majorum aemulatio, regnique propagandi cupiditas, rapit denique sacra et inexplebilis bonorum nostrorum sitis. Nam tota quidem nos erramus via, si aut patientiam nostram, aut injuriarum oblivionem, vel tantillum ad securitatem nostram profuturam speramus. Quo nos modestiores, quo pacis, atque pactorum, quoque aequi et boni observantiores ostenderimus, eo magis in nos ejus hostis insolentiam provocabimus. Qui haec omnia non virtuti, nec bonitati nostrae refert accepta sed timiditati, sed ignariae, sed desperationi rerum nostrarum. In hoste non est quod spem ullam collochemus; in nobis si nulla est [...] Remedio est opus. Id exqueritur, de eo dic si quid habes. Dicam et quidem paucis. *Armis opus est: opus est armis: contra vim et atque arma, sine armis fieri nihil receptest.* BUSBECQ 1595, ff168r, 165v

(*Obsidio Zigethiensis*), amely az 1556. évi – ekkor még Horváth Stancsics Márk kapitány vezetésével sikeresen visszavert – szigetvári török ostromról szól, ennek előszavában mind Verancsics missziójáról, mind a török politikájáról megemlékezik (14. kép). Azt írja, hogy a keresztények nehezen kivívott egi diadala után küldte a király Verancsicsot és Zay Ferencet, mint alkura kész követeket és békeszerzőket (*internuncii, pacificatores*) a Portára, hogy fegyvernyugvást (*requiem*) kérjenek, két évnél is hosszabbra nyúlt távollétük alatt azonban Tujgün budai pasa panaszkodik, mert a szigetiektől, illetve Babócsa végvár és egyéb Pécs környéki helységek katonáitól a törökök számtalan kárt és méltánytalanságot szenvednek. Zsámboky megjegyzi: mintha sajátjai hasonló tetteiről megfeledezne a pasa, aki szerint a magyarok viselkedése nem a békekötés szándékát, hanem a népek jogai és a fegyverszünethez szükséges bizalom megsértését mutatja.⁴¹ A British Library egy olyan Obsidio-példányt őriz, amelyet Sambucus saját kézírásával Miksa királynak (*Serenissimo ac Illustrissimo Regi Maximiliano*) ajánlott.⁴² A dedikációhoz kapcsolódó *terminus ante quem* 1564, amikor Miksát, apját követően, császárrá koronázták, hiszen 1564 után senki, egy *aulae familiaris* pedig különösképpen nem titulálhatta „csak” királynak II. Miksát, de nem zárható ki, hogy az 1558-ban megjelent és I. Ferdinándnak ajánlott nyomtatványt még megjelenése évében adta át Miksa cseh királynak kézírásos dedikációjával a szerző, Sambucus.

14. kép: Zsámboky János: *Obsidio Zigethiensis*, 1558 (címlap a Hofhalter-nyomda emblémájával)

⁴¹ *Post gravissimam et omni posteritatis memoria dignam Agriae obsidionem de Regis et communi ordinum Regni totiusque adeo Christianitatis voto ac sententia internuncii et pacificatores ad Thurcam deliguntur, Anthonius Verancius et Franciscus Zay, qui observantia et muneribus placata Tyranni voluntate, rebus patriae fessis, requiem tandem impetrarent. Dum hi amplius biennium absunt, Thuigon Bassa, qui Budae id temporis praeerat, de iniuriis, suarum immemor, et damnis, quae ipsi a Sigethien(sibus), Babocza aliisque vicinis Quinque Ecclesiis locis acceperant, queritur. Ea re non pacem ostendi, aut peti, sed violari ius gentium ac debitam induciis fidem.* SAMBUCUS, 1558. A/IIIr

⁴² GÖMÖRI 2010, 247.

Sambucus Verancsics-emblémája (Antwerpen, 1566)

Verancsics emblémás manifesztuma és annak üzenete minden bizonnyal gyorsan terjedt a korabeli Bécsben és távolabb is, hiszen a képet és verset Zsámboky változatlan formában veszi át *Emblematájának* második, 1566-ban megjelent kiadásába (15. kép).⁴³ A második kiadás, a Plantin által 1564-ben nyomtatott *editio princeps* 167 emblémájával szemben, 223-at tartalmaz,⁴⁴ köztük a török tyrannusról szólót is. Zsámboky Verancsicshez fűződő humanista barátsága közismert,⁴⁵ személyes megismerkedésüket Miksa 1563. évi pozsonyi koronázásának alkalmához kötik.⁴⁶ Tény, hogy mindketten ugyanannál a bécsi kiadónál és ugyanabban az évben (1558) publikáltak, Zsámboky több művet is, így talán már korábban is „összefutottak” a bécsi udvarnál. Zsámboky az *Emblemata* első kiadásában, 1564-ben saját emblémát ajánl a pécsi püspöknek *Virtutem honor sequitur*-mottóval, a verset a későbbi kiadásokban egy további disztichonnal is kiegészíti.⁴⁷

A Sambucus emblémás könyvébe beillesztett Verancsics-embléma (1566) teljesen megegyezik az egyleveles bécsi nyomtatvány (1558) tartalmával, még az ajánlást sem változtatta meg Zsámboky, illetve az antwerpeni Plantin-nyomda. Pedig Miksa 1566-ban már nem „csak” cseh király, hanem Cseh- és Magyarország koronás uralkodója, illetve a Német-Római Birodalom császára is, neki ajánlja Zsámboky az *Emblematát* (*Maximiliano II. imperatori augusto, Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiaeque Regi optimo, Archiduci Austriae, Duci Burgundiae, Comiti Tyrolis, etc. Domino suo clementissimo*). Az emblémával kísért verses dedikációban Sambucus, aki 1564-től a bécsi udvar évi fizetéssel dotált történetírója, arról is ír, hogy Pannónia sok veszedelmet megért földjének olyan királya lesz, aki megmenti az országot a géták, azaz a törökök öldöklésétől, akinek uralma alatt fellélegzik végre az ország, és képes lesz az ellenséggel szembeszállni, mert Pannóniát már annyiszor érte gyász, a Duna felduzzadt a patakokban beleömlő vértől.⁴⁸ Kérdés, hogy az eredeti, de 1564-re anakronisztikussá vált dedikációt a szerző, Verancsics iránti tiszteletből, vagy feledékenységéből hagyták meg az antwerpeni szerkesztők az emblémában.

Sambucus „igazi” emblémát szerkesztett a Verancsics-nyomtatványból, a metszetet a cím alá helyezte, ez alá került a *subscriptio*, azaz a vers, s mindezt, a többi emblémához hasonlóan, egyetlen oldalon nyomtatták ki, hogy a képi és írásos elemek még inkább koherenciát alkossanak. A két emblémában a *pictura* is eltér valamennyire, nem kompozícióban, nem elemeiben, hanem kivitelben, hiszen az 1558. évi Hofhalter-féle fametszet helyett, de annak közel tökéletes másaként, Christophore Plantin nyomdájában rézmetszet készült 1566-ban, az *Emblemata* többi picturájához hasonlóan. Az 1566. évi kiadásban újonnan megjelent rajzokat Pieter van de Brocht (1535/40–1608), az antwerpeni kiadó fő illusztrátorra készítette,⁴⁹ jól láthatóan az eléje tett bécsi nyomtatvány alapján.

⁴³ SAMBUCUS 1566, 200.

⁴⁴ VISSER 2005, xxix

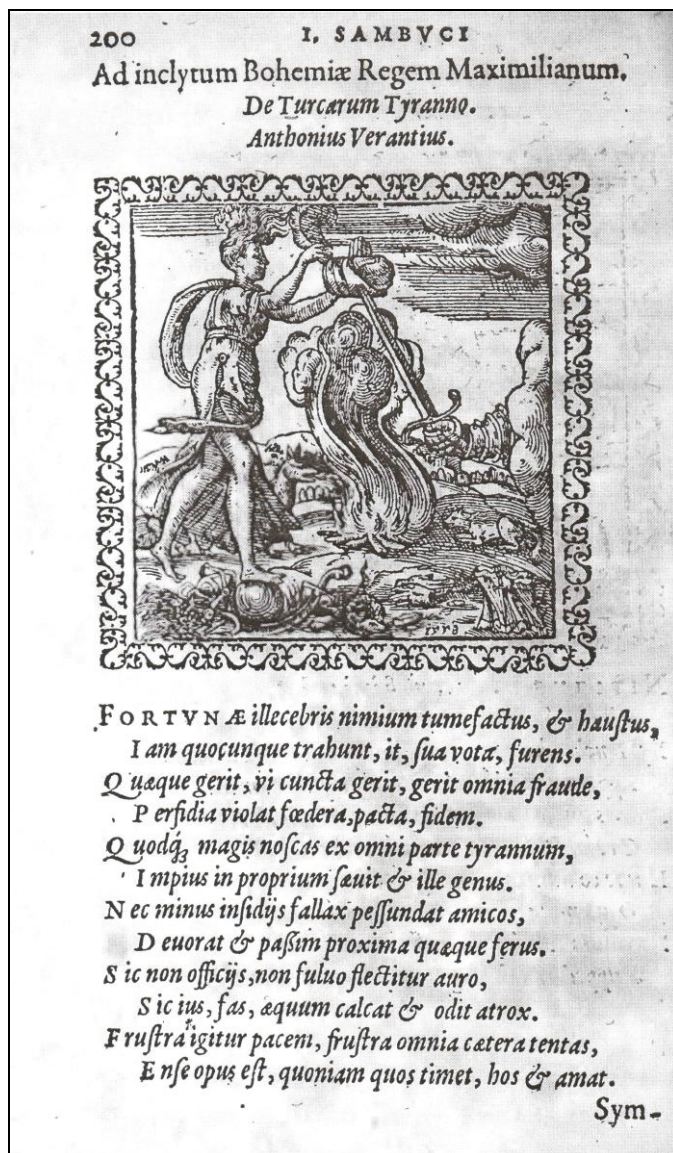
⁴⁵ ALMÁSI 2009, 70.

⁴⁶ DOMOKOS 2010, 154.

⁴⁷ SAMBUCUS 1564, 223. Az emblémáról bővebben: VISSER 2005, 157–158.; GYULAI 2008, 179.

⁴⁸ *Te quoque Pannoniae fines tot cladibus usque / Afflictae, Regem poscunt, donante corona: / Ut Gethicis tandem relevetur caedibus, atque / Nutu respirare tuo queat, hostibus obsit, / Quae toties luxit crudeli funere, passim / Tot rivis auxit longinquum sanguinis Istrum.* SAMBUCUS 1564, 9–10.

⁴⁹ VISSER 2005, xxix.

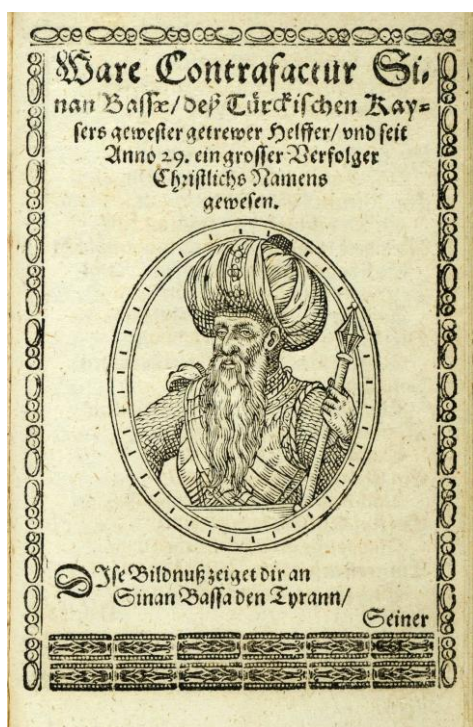

15. Verancsics emblémája az Emblemata 1566. évi kiadásában

Az antwerpeni metszet alján jól látszik az 1558-as évszám, azaz Plantin és rézmetszője valóban a bécsi metszetet használta mintául (13. kép). Zsámboky gesztusa, hogy saját emblémái, versei közé Verancsicsét is felveszi, nemcsak humanista kollégája iránti tiszteletét jelzi, hanem annak is bizonyítéka, hogy 1566-ban, a szigeti veszedelem évében, a török veszély ugyanolyan fenyegető volt, mint 1558-ban, amikor Zsámboky említett, haditudósításnak is felfogható, Szigetvár 1566. évi ostromáról szóló művét megjelentette.

Von Art und Eygenschaft deß Türckens (Straubing, 1597)

A bécsi Hübschmann-fametszetből antwerpeni Brocht-rézmetszetté alakult emblémakép legközelebb Németországban tűnik fel, egy fametszetekkel illusztrált német verses nyomtatványban, amely 1597-ben jelenik meg, és első részében a török szultánokról közöl képes-szöveges sorozatot „A török császárok családfája vagy genealógiája” címmel.⁵⁰ Érdekes, hogy a szultánok sorát III. Mohamed szultán legfőbb bizalmasa, a korszak leghatalmasabb oszmán hadvezére, Szinán pasa zárja, aki már 29 éve a kereszténység legnagyobb üldözője (16. kép).⁵¹ A históriás vers végigkíséri az albán származású Szinán karrierjét, megemlítve legfontosabb hadjáratainak, ostromainak színhelyét, köztük az éppen folyó tizenötéves háború magyarországi helyszíneit is, sőt Tiroviste ostromát is, említi Báthori Zsigmondot, sőt a verset megszakítva közli a fejedelem ovális metszetes portréját is (17. kép).⁵² Az epikus költemény könyörgéssel végződik, az örök Isten szabadítsa meg a töröktől és tartsa meg a kereszténységet.

16–17. kép: Szinán pasa és Báthori Zsigmond, 1597 (Prosapia vel genealogia 1597 alapján)

⁵⁰ Prosapia vel genealogia 1597

⁵¹ Ware Contrafactur Sinan Bassae, deß Türckischen Kaysers gewester getrewer Helfer, und seit Anno 29. ein grosser Verfolger Christlichen namens gewesen. Prosapia vel genealogia 1597, CVIIIr

⁵² Prosapia vel genealogia 1597, DIIr

A straubingi Szinán-portré⁵³ talán az egy évvel korábban megjelent, *Effigie naturali c.* velencei metszetalbum⁵⁴ rézmetszete alapján készült.⁵⁵ Giacomo Franco (1550–1620) albumának metszeteit Giovanni Orlandi bolognai rézmetsző és könyvkiadó készítette, és Mohamed szultán fővezérét (*Sinan Bassa, cap. generale del'essercito di Maumet impe. de Turchi*) zsinóros kaftánban, hatalmas turbánnal, baljában vezéri pálcával ábrázolja (18. kép).⁵⁶ Giacomo Franco rézmetszetéből Németországban fametszet készült, a kaftán helyett pedig páncélt, a vezéri pálcá helyett rangjelző buzogányt adtak a nagyvezír kezébe, de az arcvonások, s főként a hatalmas, mellig érő szakáll, változatlanul maradtak (19. kép).⁵⁷

18–19. kép: Szinán pasa 16. századi metszeteken (SZALAY–BARÓTI 1895–1898. III. k. és ACSÁDY 1897. 511. alapján)

A Szinán-verssel zárult prozopográfiai rész után, a könyvecske második részeként a nyolcadrés alakú könyv 7 lapját elfoglaló hosszú költemény következik A nagy romlás emlékezete, amelyet a török jelent a kereszténységnek (*Ein Erinnerung des grossen abbruchs, so der Türk der Christenheit bewisen*) címmel. A knittelversben íródott költemény egyetlen panaszözön az egész világot elárasztó, és a keresztények elpusztítására törő oszmánokról.

A históriás ének után, a nyolcadik lapon jelenik meg a Verancsics-embléma pontos mása, fametszeten, ezzel a címmel: Elmés festmény/kép a török zarnoki természetéről és

⁵³ A nyomtatvány Sinan-metszetét a British Library példányáról közli: WILSON 2005. Fig. 90.

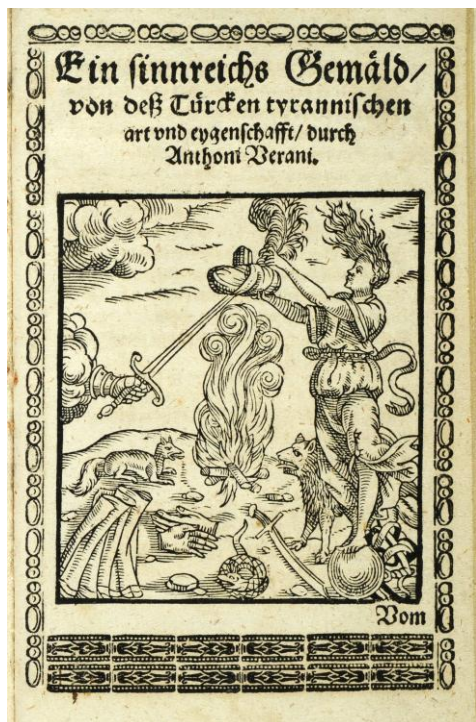
⁵⁴ FRANCO 1596

⁵⁵ WILSON 2005, 233–234.

⁵⁶ SZALAY–BARÓTI 1895–1898. III. köt. 4. fejezet (Rudolf 1576–1608) illusztrációja

⁵⁷ ACSÁDY 1897, 511.

tulajdonságáról, Verancsics Antaltól (*Ein sinnreichs Gemäld von deß Türcken tyrannischen art und eygenschaftt durch Anthoni Verani*) (20. kép). A versre és a képre már a címben is utal a szerző (*Von Art und Eygenschaftt deß Türckens, sampt einer Ewrrinnerung an alle Christen menschen, darinn zu sehen, was in diser ihrer regierung der Christenheit is addrungne worden*).

20–21. kép: Verancsics straubingi és augsburgi emblémája, 1597–1598
(*Prosapia vel genealogis* 1597 és *DILBAUM* 1598 BSB[©] dig. felv. alapján)

A straubingi fametszet a bécsi embléma aprólékos gondossággal lemásolt változata, azzal a különbséggel, hogy az eredeti metszeten Fortuna bal felől, a kardot tartó kéz jobb felől illeszkedik a kompozícióba, azaz a rajzoló és fametsző tükrösen fordította meg az eredetit. A hasonlóság már korábban is feltűnt Apponyinak, aki utal rá, hogy a *Prosapia* metszetének mintája a Verancsics-röplap picturája volt, és arra is, hogy a metszetet követő német vers Verancsics emblémaversének fordítása.⁵⁸ A minta azonban sokkal inkább lehetett a

⁵⁸ *Prosapia vel Genealogia Imperatorum Turcicorum [...]* Titelblatt rot und schwarz gedruckt, jede Seite in zierlicher Einfassung. Enthält die sauber geschnittenen Medaillonporträte der türkischen Kaiser von Othman bis Mohamed III., ausserdem die Bildnisse Scanderbergs, Sinan Pascha's und Sigismundus Báthory's [...]. Der erste Teil in Versen, in der Art von Hans Sachs sehr ausführlich über die ungarischen Kriege, der zweite Teil eine gedrängte Übersicht der Gesta Turcarum von 1300 bis 1597. Ich erwähne noch, dass sich auf Bl. 32a, ein beinahe das ganze Blatt einnehmender Holzschnitt befindet, mit der Überschrift: «Ein sinnreichs Gemäld, | von deß Türcken tyrannischen | art vnd eygenschaftt, durch | Antoni Verani.» Auf der Rückseite des

sok kiadást és többnyelvű változatot is kiérdemelt *Emblemata*, mint a ritka Hofhalter-féle egyleveles nyomtatvány. A straubingi metszetet követő 10 szótagos, rímes jambusokban írt német vers valóban a Zsámboky által is változatlanul közölt latin Verancsics-költemény fordítása, egyébként a metszet szerint az embléma szerzője: *Antonius Veranus (Anthoni Verani)*:

Ein sinnreichs Gemäld,
von deß Türcken tyrannischen
art vnd eygenschaftt, durch Antoni Verani.

Vom Glück verzeitzt, in hohem übermut,
Wüt er daher, verzicht was in danckt gut.
Mit gwalt fürt er sein angriff, trug und list,
Zerschlegt bündnuß, trew, glaub, was erbar ist.
Für ein Tyrann magst in bey dem erkennen,
Daß er wütend sein selbst blut offt thut Schenden,
Vertiegt verschwendt, vergeust dasselb mit list,
Zerzeist sein Freund, vernicht was redlich ist,
Wies Viper gschlecht im luft würgt sein selbst blut,
Also sein blut ihm auch dagegen that,
Zert auff wies Fewr, tauscht nur dem nechsten nach
Braucht heimlich tüch, fündert darmit sein sach,
Drumb er mit Gelt und Gut nicht ist zu biegen,
Dann glimpff und recht muß sich vor im schmiegen.⁵⁹

A szultánok genealógiáját és a kegyetlen törökök jellemzését tartalmazó német költemények kiadója, Andre Sommer, más néven Andreas Summer (†1617), aki az 1580-as évektől tartott fent nyomdát a Duna-menti, alsó-bajorországi Straubingban,⁶⁰ dalszerzőként és dalgyűjtőként is ismert volt.⁶¹ A nyomtatványból nem derül a versek szerzősége, kivéve Verancsics emblémaversét, de feltehető, hogy a költő (és a fordító) azonos a tipográfussal és

Blattes ein 20zeiliges Sinngedicht, als Erläuterung des Emblems. Der kleine Holzschnitt ist – verkehrt verkleinert und verdorben – eine Nachbildung des № 1783 dieses Kataloges [= App. H. 1783] beschriebenen Emblemas. Und die beigegebene poetische Erklärung eine ziemlich getreue Übersetzung der Verancsics'schen Verse. Die Bildnisse Amuraths, Sinan Pascha's, Báthory's sind nach guten Stichen geschnitten. Kertbeny unbekannt, von Weller nicht erwähnt. APPONYI 1903–1927, III. 1935.

⁵⁹ Prosapia vel genealogia 1597, DV4v

⁶⁰ SIEGHART 1835, I. 186.; SOLTÉSZ 1976, 330.

⁶¹ KOLDAU 2005, 546., HILLE 2010, 327.

kiadóval, hiszen Sommer/Summer többször publikált katolikus énekeket, amelyeknek egy részét talán ő maga szerezte.⁶² Sommer egyébként 1597-ben a római császárokról is megjelentett egy fametszetes könyvecskét.⁶³ De nyomtatott politikai-történeti röplapokat is,⁶⁴ köztük 1594-ben egy Győr elfoglalásáról szóló nyomtatványt.⁶⁵

A Sommer-nyomtatvány hosszú *Erinnerung* (Emlékezés vagy Emlékeztetés) c. költeményének üzenetét Verancsics emblémája a vizualitás nyelvén is közvetíti, sőt erősíti, hiszen ugyanazt az óriási traumát fejezi ki, mint a straubingi verses emlékirat, mert a török veszély, a török jelenléte a keresztény világban nem változott 1558, illetve 1566 óta, sőt a török világ a Magyar Királyságban a tizenöt éves háborúval legpusztítóbb szakaszához érkezett el.

Ein sinnreichs Gemäld von deß Türcken tyrannischen art und eygenschaftt (Augsburg, 1598)

Egy évvel a straubingi históriás ének megjelenése után egy augusburgi nyomtatványban tűnik fel a Verancsics-embléma. A tipográfus: Michael Manger (1570–1603) 1568–1581 között idősebb Georg Willer augusburgi könyvkereskedő és kiadó nyomdásza volt, de saját könyvkereskedést is működtetett, 1569-ben elvette Matthäus Franck könyvkiadó özvegyét, és folytatta felesége első férje üzletét. 350 augusburgi nyomtatvány fűződik a nevéhez, jellemző rá, hogy több korabeli augusburgi nyomdával is szoros üzleti kapcsolatban állt.⁶⁶ A hétoldalas nyomtatvány valódi históriás ének, hiszen a címlapon a dallamot is megnevezik. A vers szerzője: Samuel Dilbaum (1530–1618) augusburgi polgár, a helyi evangélikus iskola latintanára, aki kora ismert írója és költője volt, számos történeti elbeszélése megjelent augusburgi röplapokon, újságokban, egyike a legkorábbi publicistáknak.⁶⁷ A Dilbaum–Manger-nyomtatvány a címe alapján örömteli és a valóságghú ének a törökök által elfoglalt Győr 1598 márciusában lezajlott ostromáról és visszavételéről, amelyet Adolph von Schwarzenberg báró vezényelt le, hősiessen.⁶⁸

A straubingi Sommer-féle, szultánéletrajzokat és a török pusztításról szóló emlékiratot tartalmazó könyvecske és a Michael Manger által kinyomtatott Dilbaum-vers között már az augusburgi nyomtatvány címlapja alapján is feltűnik a kapcsolat, hiszen a nyolcadrés alakú füzetben a Sommer-féle Szinán-portré jelenik meg, az augusburgi nyomdász, jól láthatóan, ugyanazt a dűcot használta, mint Straubingban Sommer nyomdájá (22. kép). A nyomatok alapját képező dűcok „vándorlása” nem ismeretlen a kora újkori nyomdatörténetben,

⁶² *Ansing-Lider* 1590; *Das Straubinger Rufbüchlein* 1607; *Das Straubinger Rufbüchlein*, 1615. Andreas Sommer, Straubing. In: *Volksmusik in Oberösterreich. Melodiarium zu Wilhelm Paillers Weihnachts- und Krippenliedersammlung herausgegeben in den Jahren 1881 und 1883. Volksmusik in Oberösterreich. Corpus musicae popularis Austriae*, Bd.13/2. Böhlau, Wien, 2001, 1229.

⁶³ *Romanorum Imperatorum vitae das ist kurzer summarischer Auszug aller römischen Kayser Succesion, von dem ersten biss auff jetzt regierenden Kayser Rudolphum*. Andre Sommer, Straubing, 1597

⁶⁴ STEINER 1998, 110–111.

⁶⁵ *Warhafftige neue Zeitung auss dem Feldläger vor Raab, was sich in kurtzer Zeit von dem 15. Augusti biss auff den 17. Septembris verlaufen unnd zugetragen, wie inn die 8000 Tattern und Janitscharn durch die Thonaw geschwommen... unsere Reuter aber haben sie ritterlich inn die Flucht geschlagen*. Andreas Summer, Gedruckt zu Strawbing, 1594. OSZK RNYT Röpl. 345a

⁶⁶ GIER–JANOTA (szerk.) 1997, 36–37., 1228–1229.

⁶⁷ STÖBER 2005, 58–59.

⁶⁸ DILBAUM 1598

ugyanazt a mintát több kiadvány, sőt több nyomda is használhatta, még az sem ismeretlen, hogy egy alkalmi költő a saját címerét tartalmazó, tulajdonában őrzött dúcot időről-időre kölcsönadja az éppen esedékes nyomtatványához.⁶⁹ Kérdés azonban, hogy valójában ki és hol készítette a dúcot, és egyelőre az sem bizonyított, hogy hol használták először, ráadásul az augsburgi históriás ének címlapján csak „disz”, egy török zsarnok általános megjelenítése, anélkül, hogy az ábrázolt személy nevét közölnék. Tény, hogy Straubingban már 1597-ben, azaz a győri diadal előtti évben megjelent a Szinán-fametszet.

Hasonlóan átvétel Manger és Dilbaum nyomtatványában a históriás éneket mintegy lezáró (eredetileg Verancsics–Hübschmann-féle) metszet, amelynek még a címe is ugyanaz, mint a straubingi képnek, azaz a cím is része a kompozíciónak, és a dúcon is szerepel.⁷⁰ A Győr felszabadításáról szóló augsburgi röplapot már 1840-ben leírta Philip Maximilian Körner a 16–17. századi német históriás népekekről szóló monográfiájában.⁷¹ A címlap metszetén ábrázolt személyt ő sem ismerte fel, csak „egy pasaként” aposztrofálta, ugyanakkor a verset mintegy lezáró emblémás fametszetet is megemlíti.⁷²

22. A Dilbaum–Manger históriás ének címlapja 1598 (DILBAUM 1598 alapján BSB[®] dig. felv.)

⁶⁹ GYULAI 2011, 32–33.

⁷⁰ DILBAUM 1598, [p. 8.]

⁷¹ KÖRNER 1840, 281–288. № 34.

⁷² Holzschnitt: Das Brustbild eines Pascha. [...] Auf der Seite 4a des Originals befindet sich auch ein Holzschnitt, mit der Angabe: Ein sinnreichs Gemäld, von deß Türcken tyrannisen art und eigenschafft, Durch Anthoni Verani. KÖRNER 1840, 281., 288.

Im Thon: Grafen von Serin (Zrínyi)

A Dilbaum-vers kezdősorai (*Fröhlich so wil ich singen / auß frischem freyem muth*) korabeli népszerű énekek verssorait veszik át, az első sor már késő középkori kódexekből is ismert, egy 1500 körüli kódexben két különleges Mária-ének, ún. vallásos *Tageweis*, azaz a szerelmesek elválásáról szóló világi *Tagelied* vagy hajnalének vallásos változata is – amelyben Mária bűn nélkül való fogantatását, illetve a bűnbánó bűnös példáját éneklék el – ezzel a sorral kezdődik.⁷³ A 16. század második felében már népéneket kezdenek így, a *Frankfurter Liederbuch* alapján Tiroli Ferdinándnak másolt kéziratos Ambrasi énekeskönyv (1582) egyik versének első sora: *Fröhlich so wil ich singen*. Ez a históriás ének II. Lajos király halálát meséli el, azaz a számos Mohácsról szóló német népének egyike.⁷⁴ A mohácsi csatáról már szinte másnap megjelentek német hírlapok és népénekek, 1526-ból 5 népének ismeretes, melyek a fiatal magyar király tragédiáját tárgyalják.⁷⁵

1529 körül látott napvilágot a nürnbergi Hergot-nyomdában a *Künig Ludwig von Ungern* című népének, amelynek címe: *Fröhlich so wil ich singen*, meghatározza dallamát is (24. kép).⁷⁶ A *Fröhlich so wil ich singen* kezdetű *Tageweis*, azaz spirituális *Tagelied*, amely Mária szeplőtelen fogantatásának történetét beszéli el, már 1500 körül megjelent egyleveles nyomtatványként, ráadásul fametszetes kottával (23. kép).⁷⁷ A hosszú Mária-ének első hétsoros strófáját a kottafejek alá szedte a nyomdász,⁷⁸ a vers többi részét a lap alsó felére nyomtatták ki. Szinte bizonyos, hogy a *Fröhlich sol ich singen* kezdetű korabeli egyházi és világi énekeket a nyomtatásban is megjelent *Tageweis* dallamára énekeltek, még akkor is, ha a vers további sorai nem egyeznek a késő középkori Mária-ének szövegével. A jól énekelhető, jambikus lüktetésű verssorok a késő középkor óta „vándoroltak” a népénekekben és a korabeli udvari zenében. Így lehet, hogy a kor egyik legnépszerűbb német dalköltője, Johannes Eccard (1553–1611) ismert éneke is majdnem ugyanígy kezdődik (*Fröhlich will ich singen*).⁷⁹

Dilbaum augsburgi históriás énekének második sora ugyancsak feltűnik korabeli énekekben, az 1578-ban kinyomtatott Frankfurti énekeskönyv *Das Schlaftrunk* című énekének

⁷³ *15. Mariä Empfängnis. De conceptione beate virginis. – Frolich so will ich sing(en) / mit lust an eyner tage[weysz], / wye mari sey enpfang(en) / Darauff leg ich meyn fleysz. / vnd götliche gnad erwerb(en) / so wir müssen sterb(en), / vnd helfen ausz aller nott. 16. Tageweise von reuigen Sünder. – Frolich si will ich sing(en) / mit lust eyn tageweysz. / Ich hoff, mir soll geling(en) / Darauff leg ich gut fleysz. / nach aller deyner begire / wirst du seh(en) gottes zire / vnd nym dy hymelspeysz. Gebete 1496/1503. Kódex. Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) Cod. 4348, ff. 148r–150r. Vö.: MENHARDT 1960–1961, 2. 1026–1027.*

⁷⁴ BERGMANN (szerk.) 1845, 113–115. (№ CVII)

⁷⁵ FARKAS 2000, 453–458.

⁷⁶ *Ein newer Bergreyen von Künig Ludwig von Ungern. Froelich so wil ich singen. Ein ander new Lied, aus der Roemer Histori gezogen, In Frawen Eeren thon.* Gedruckt zu Nürnberg durch Kunegund Hergotin, [1529]. További kiadása: Jacob Fröhlich, Strassburg, 1530, etc. Vö.: WELLER (szerk.) 1864, 42–43. (№ 363); LILIENCRON (szerk.) 1884 № 7

⁷⁷ *Ain schöne Tagweis wie Maria ist Empfangen worden o[h]n[e] Erbstünd.* Egylapos nyomtatvány, 29x24 cm. [Johann Reger, Ulm, 1500?, vagy Augsburg, 1505?]. Bayerischen Staatsbibliothek, Alte und seltene Drucke, Einblattdrucke (BSB) Einbl. III,43

⁷⁸ *Fröhlich so wil Ich singen, / mit lust ain tageweis, / Wie Ich zu hör müg bringen, / Marie lob vnd preis, / Wies ist worden empfangen, / die edel Junckfraw rein, / das in die weit sol langen, / durch predig vnd gesangen, / tut Sy mir hilfpe schein.*

⁷⁹ FALLERSLEBEN 1860, 269. (№ 180)

második sora ugyanígy szól (*auß frischem freyem muth*).⁸⁰ A heidelbergi Egyetemi Könyvtár 16. század közepéről való, német nyelvű vallásos és világi énekek szövegét tartalmazó kódexében, a gyűjtemény egyik 5 nyolcsoros strófát tartalmazó szerelmes versének első két sora igencsak emlékeztet a Dilbaum-vers kezdetére (*Frelich so will ich singen, / frolich auß meinem muett*), de ez az ének máshol is feltűnik, így egy Melkben őrzött kéziratban is.⁸¹ A Dilbaum-vershez igen hasonló népdalt egyébként még a 20. század elején is énekeltek Salzburg környékén (*Fröhlichen will ich singen, fröhlichen aus frischem freiem Mut*).⁸²

Nem könnyű megállapítani, hogy a Verancsics-emblémájával kísért Dilbaum-verset hogyan intonálták a korban, hiszen a kezdő sor ellenére több népszerű népének dallama is szóba jöhet, ráadásul az énekek kottával kísért közlése igen ritka a korban, a legtöbb templomi és világi népéneket tartalmazó kiadványban csak *ad notam* (németül *im Ton*) megjelölést alkalmaznak. A megoldás a Zrínyi gróf-ének lehetne, hiszen az augsburgi költő, Samuel Dilbaum hosszú históriás éneke címlapja szerint „a Zrínyi gróf dallamával éneklendő (*Im Thon: Wie man den Grafen von Serin singt*)”, de ennek a népszerű népéneknek nem volt állandó dallama a korban.⁸³

A Zrínyi Miklós 1566. évi szigetvári hősi haláláról szóló, *Wie gern wolt ich singen, so ficht mich Trauer an* kezdetű német népéneket Lorenz Wessel (1529–1576?) esseni mesterdalnok és szücsmester jelentette meg 1571-ben Regensburgban, két másik vers kíséretében, s mind a hős Zrínyi gróf haláláról, mind a Túri György kanizsai kapitányról szóló históriás énekéhez az *Ich stund an einem Morgen* c. ének dallamát ajánlja.⁸⁴ Lorenz Wessel énekének dallamára még a 17. században is énekeltek históriás verseket.⁸⁵ A Zrínyi-ének, illetve a dallama olyan népszerű volt a 17. században, hogy a veszfáliai béke időszakában nyomtatásban megjelent énekek legnagyobb részét erre a nótára énekeltek.⁸⁶ Így például Johann Tserclaes Graf von Tilly 1632-ben bekövetkezett haláláról írt gyászéneket is „a Zrínyi gróf dallamára” (*in Thon von Grafen von Serin*) írták.⁸⁷

⁸⁰ *Lieder-Büchlein*. Frankfurt, Nicolaus Basse, 1582. LILIENCRON (szerk.) 1884, 159.

⁸¹ *Volgent etliche vnd schone Weltliche Liedier [...] Ein annder liedt. Frelich so will ich singen, / frolich auß meinem muett, / ich hoff mir soll gelingen: / ich weiß mir ein edel pluett, / ain zarts junkfreielein, / dem dient ich alzeit eben, / ob sie mir möcht geworden, / ir dienner wolt ich sein*. In: *Sammlung geistlicher und weltlicher Lieder*. Heidelberg?, 1547 után. Kézirat. Universitätsbibliothek, Heidelberg. Cod. Pal. germ. 343, f. 28rv; DTM 1904, 37. (№ 31)

⁸² HOCHRADNER 2008, 594.

⁸³ BÖHME (szerk.) 1877, 508–511.

⁸⁴ WESSEL 1571; Közli: HORMAYR (szerk.) 1835, 41–43.; KÖRNER 1840. 211–214. № 25

⁸⁵ G. ETÉNYI G. 1999, különösen: 25. jegyzet

⁸⁶ NEHLSSEN, 1998

⁸⁷ *Helden-Klang oder Klag Lied Gesungen dem weiterbütem Helden Joh. Tyllio Anno 1632 den 29 Ingolstadt. 1633*. KÖRNER 1840, 311–322. № 38.

Schöne Tageweis wie Maria ist empfangen worden. Fröhlich so wil ich singen mit lust am tageweis. Wie ich zü gehör mig bringen. Maria lob
 vnd preis. Wie S ist worden empfangen die edel und fraw vni. Das in die welt sol lange /
 durch predig vnd gefange. tut Sy mir hilffe sehn.

7. Von König Ludwig.
 Im Ton: Fröhlich so wil ich singen mit lust ein tageweis.

Frö-lich so wil ich sin-gen wol heur zü di-ser frist,
 wol von dem künig auß Un-garn, der unschuldig gstorben ist:
 er war bei zwen-zig ja-ren ein künig in Un-ger=
 land; er was von ed-lem stammen, künig Ludwig was sein
 na-me, ein künig in Ungern und Beh-mer-land.

23–24. A Tageweis korabeli kottája (1500 körül) és a König Ludwig-ének dallama (BSB Einbl. III,43. BSB[©] dig. felv. és LILIENCRON (szerk.) 1884 № 7 alapján)

Már a korban sem volt egyértelmű a Zrínyi-vers éneklése, Cyriak Spangenberg (1528–1604) német teológus és történész 1582-ben megjelentetett népszerű zsolttároskönyvében a *Fröhlich so will ich singen* kezdetű dalt, azaz a *Lajos magyar királyról* szóló népének dal-lamát nevezi meg a Zrínyi-ének intonációjaként.⁸⁸ Ez nem jelent mást, mint hogy a Dilbaum-vers első sora nemcsak, hogy azonos a Lajos király-ének (és a Mária-Tageweis) kezdetével, hanem dallama is *König Ludwig von Ungarn*-népének mintájára énekelhető, amely egyébiránt a Zrínyi grófról szóló (egyik) ének dallama is, azaz a Dilbaum-nyomtatvány címe szinte bizonyosan a két tragikus magyar hősről szóló históriás ének azonos dallamára utal.

⁸⁸ SPANGENBERG 1582, 109.; Deutscher Liederhort 1893–1894, II. 106. (№ 297)

Németföldön ugyanakkor egy másik Zrínyi-éneket is ismertek, amely Matthäus Franck augsburgi nyomdájában jelent meg 1566-ban.⁸⁹ A Franck-féle 29 hétsoros versszakból álló, *Wie gern wolt ich singen / Wann ich vor trawren kundt* kezdetű Zrínyi-éneket a *So wolt ich gern singen, wann ich vor trauren möcht* dallamára intonálták.⁹⁰ Ez a dallam igen népszerű volt Németországban a 16. század közepén, több históriás éneknek szolgált alapul, így annak az 1547-ben Augsburgban megjelent német énekversnek is, amelyben a szerző, a Rottenburgba való Hans Baumann, foglalkozására nézve Alba herceg gyalogos katonája, János Frigyes szász választó elfogását énekli meg.⁹¹ Ugyanezt a dallamot ajánlják az 1551-ben ugyancsak Augsburgban megjelent és Ulrich Holzmann mesterdalnoknak tulajdonított históriás énekhez, amely az augsburgi evangélikus prédikátoroknak a városból való kiűzéséről szól.⁹² Az utóbbi verset, a dallam megjelölése szerint, már a Baumann-féle históriás ének dallamára is énekelhetik (a Választófejedelem elfogásának dallamára: *wie der Churfürst ist gefangen worden*). Ugyanakkor a két augsburgi nyomtatvány címlapjának tanúsága szerint a *So wolt ich gern singen, wann ich vor trauren möcht* kezdetű népenek a következővel is helyettesíthető: *Ich stund an einem morgen haimlichen an einem orth*, ez pedig, mint láttuk, Lorenz Wessel 1571-ben publikált Zrínyi gróf c. énekversének intonációja.

Az *Ich stund an einem Morgen* kezdetű ének, amely egy csinos lányért epedező ifjúról szól, a 15. század végétől ismeretes és népszerű Németföldön a világi énekköltészetben. Szerelmes énekként már 1500 körül kinyomtatták egyleveles nyomtatványon,⁹³ a heidelbergi Egyetemi Könyvtár német nyelvű, 16. század közepéről való kódexében, és az említett melki kéziratban is világi énekversként jegyezték fel.⁹⁴ A vers népszerűségét jelzi, hogy Matthias Greiter (1494–1550) és Ludwig Senfl (1492–1555) német, illetve Heinrich Isaac (1450–1517) frank–flamand származású reneszánsz zeneszerző is feldolgozta. A szász választó elfogásáról, illetve az augsburgi lelkészek elűzéséről szóló említett históriás éne-

⁸⁹ *Ein schön neues Klaglied, darinn kürtzlich bemeldet wirdt, wie der Türck disz 1566. Jar so jämmerlich die Christen ermordt vnd vmbbracht, auch wie er Schlösser, Stätt, Märckt vnd Dörffer zurissen vnd zerschleiffet Sonderlich vom Zigeth vnd dem thewren Helden Graffen von Serin, wie er so standthafftig sein leben geendet hat.* Im Thon: so wolt ich gern singen, wann ich vor trawren möcht, etc. Getruckt zu Augspurg, durch Mattheum Francken. 1566. App. H. 404. Vö.: G. ETÉNYI 1999, 23. jegyzet

⁹⁰ *Wie gern wolt ich singen / Wann ich vor trawren kundt: / Ein Liedlein zu volbringen / Was der Türckische hundt, / Disz sechs vnd sechzigste Jar / Ihm hat doch fürgenommen / Ist jm gerahten zwar.* APPONYI 1903–1927, I. № 404

⁹¹ Hans BAUMANN von Rottenburg auff der Tauber, yetzo Duco de Alba Trabant: *Ein New Lied, Wie Hertzog Johan Friderich Vonn Der Römi. Kaiserlichen Mayestat Den 24. Tag Aprilis Erlegt Und Gefangen Worden Ist: Im Thon: So Wolt Ich Gern Singen, Wann Ich Vor Trauren Möcht.* Oder wie der Churfürst ist gefangen worden. Oder ich stund an einem morgen haimlichen an einem orth. [Ramminger], [Augsburg], 1547

⁹² [Ulrich HOLZMANN]: *Ain New Lied Wie die Predigcanten der Stat Augspurg geurlaubt vnd abgeschafft seind Den 26. Augusti Anno Domini 1551 geschehen.* Im thon, ich seng von hertzen gern, Wann ich vor trawren moecht. Oder wie der Churfürst ist gefangen worden. Oder ich stünd an einem morgen haimlichen an einem orth. S. I. (Augsburg?), [1551]

⁹³ *Ich stand an einem morgen Weltlich zu singen: Ich stünd an einem morgen haimlich an einem ort; da het ich mich verborgen; ich hört klägliche wort... von ainem freülin was hübsch vnd fein...* [Albrecht Kunne, Memmingen, 1501?]. BSB Einbl. I,2

⁹⁴ *Volgent etliche vnd schone Weltliche Liedier [...] Ich stüend an einem morgen, gar heimlich an einem ort.* In: *Sammlung geistlicher und weltlicher Lieder.* Heidelberg?, 1547 után. Kézirat. Universitätsbibliothek, Heidelberg. Cod. Pal. germ. 343, ff. 14r, 113v–114r. Vö.: Die Codices Palatini germanici in der Universitätsbibliothek Heidelberg (Cod. Pal. germ. 304–495), bearbeitet von Matthias MILLER und Karin ZIMMERMANN. Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2007 (*Kataloge der Universitätsbibliothek Heidelberg*, 8), 175.; DTM 1904, 166–167. (№ 152)

kek *ad notam* jelzéséből kiderül, hogy az *Ich stund an einem Morgen* kezdetű világi éneket a *So wolt ich gern singen* dallamára is énekelték a 16. század közepén Dél-Németországban. Így talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a Franck-féle, 1566. évi augsburgi Zrínyi-ének (dallama: *So wolt ich gern singen, wann ich vor trawren möcht*) és Lorenz Wessel 1571-ben Regensburgban megjelent Zrínyi grófja (dallama: *Ich stund an einem Morgen*) zeneileg azonos, legalábbis énekelték azonos dallamra is, amely eredetileg a Lajos magyar király haláláról szóló népéneké volt. S ez a dallam lehetett a Dilbaum-féle, 1598-ban Augsburgban megjelent históriás ének (dallammegjelölése: *Wie man den Grafen von Serin singt*) intonációja is. Érdekes, hogy ehhez a 16–17. században hitetetlenül népszerű dallamhoz, amelyet F-dúrban jegyeztek le, igen hasonló Ludvig van Beethoven C-dúrban íródott Örömdájának első két sora, azaz első szakasza!

Lied von Eroberung der Vestung Raab, 1598

Samuel Dilbaum augsburgi énekszerző a magyar végvár, Győr (*Hauß Raab*) visszafoglalásáról szóló verse kilencsoros ún. szabad knittelversben íródott, amely 7 és 6 szótagos sorokat váltogat, azaz rimes negyedfeles és hármás jambusokból áll, így mind a 21 strófában a három és feles jambust mindig jambikus trimeter követi. A versszak elején 4 keresztrimes sor áll (ababa), majd a négy utolsó sor ölelkező rímekben végződik (caac). Ez versforma a reneszánszban igen divatos ún. *nonarime*, azaz kilencsoros stanza, amely a szokásos nyolcsoros stanzát egy sorral megtoldja, bár a *nonarime* szokásos rímképletétől, jelesül: az utolsó sor (illetve az ölelkező rímek) a második sorra rímelnek (ababa–bccb), eltér (ababa—caac). A strófák összevetéséből is kiderül, hogy a Dilbaum-vers rímképletében is megegyezik a Lajos király és a Zrínyi gróf c. énekekkel, vagyis mindhárom lehet azonos dallammal énekelni.

Ain schöne Tageweis ⁹⁵ 1500 k.		Künig Ludwig ⁹⁶ 1529
Frölich so wil Ich singen,	a	Frölich so wil ich singen
mit lust ain tageweis,	b	wol heur zu dieser Frist
Wie Ich zu ghör müg bringen,	a	wol von dem Künig aus Ungern,
Marie lob vnd preis,	b	der unschuldig gstorben ist.
Wies ist worden empfangen,	a	Er war bei zwenzig Jahren
die edel Junuckfraw rein,	c	Ein künig in Ungerland;
das in die weit sol langen,	a	Er was von edlem stammen
durch predig vnd gesangen,	a	Künig Ludwig was sein name,
tut Sy mir hilffe schein.	c	ein künig in Ungern und Behmerland.

⁹⁵ BSB Einbl. III,43

⁹⁶ WELLER (szerk.) 1864, 42–43. (№ 363)

Graf von Serin ⁹⁷ 1571		Eroberung der Vestung Raab ⁹⁸ 1598
Wie gern wolt ich singen	a	Frölich so wil ich singen
so ficht mich trawren an.	b	auß frischem freyem muth
Ich weiß nit zu verbringen	a	Lobt Gott in allen dingen
jedoch kan ichs nicht lohn.	b	der uns solch wolt thut.
Herr Gott dir thue ichs klagen	a	Der wir in disem Jare
den jammer vnd die noth	c	Wunderbarlicher weiß
So sich vor wenige tagen	a	das Hauß Raab gantz und gare
newlich hat zugetragen	a	so vor verloren ware
laß dichs erbarmen Gott.	c	bekommen Gott sey preiß.

A Győr keresztény visszafoglalásáról szóló Dilbaum-vers a históriás énekek szabályai szerint óráról-órára meséli el az ostrom történetét, a két hős hadvezér, Schwarzenberg és Pálffy (*Balvi*) tetteit, a 17–18. strófában énekelnek az 1600, egyébként álmából felriasztott, várvédő török, köztük a pasa pusztulásáról, de a költemény megemlékezik az életéért küzdő török vezér bátorságáról (*ritterlich*), valamint felesége, fia elfogásáról is:

17.

Der Bassa an dem ende / Gantz frewdig wehret sich
 Er Führt in jeder Hände / ein Säbel Ritterlich.
 Doch thet in one grawen / ein Wallonischer Man
 So grimig niderhawen, daß er die Erd must schawen
 Und da sein leben lan.

18.

Der Türcken seynd gewesen / zu Raab wol an der zahl
 Gut Kriegsleut außerlesen / sechzehn hundert zumal.
 Die fast all seynd umbkommen / deß Bassa Weib und Son,
 Hat man gefangen gnommen / sampt drey hundert in summen
 So kommen seynd darvon.

⁹⁷ WESSEL 1571 (KÖRNER 1840. 211–214. № 25)

⁹⁸ DILBAUM 1598 (BSB Res/P.o.germ. 1687,26)

Az utolsó strófában a magyarok által talált értékes zsákmányról emlékeznek meg, illetve a korabeli német templomi énekek, imádságok fordulataival záródik az ének.

21.

Groß Gut man darinn fande / von Gelt, Munitiön:
 Vil Schütz un Proviante / noch darinn tethe stohn.
 Drumb last uns frölich singen / mit heller stimm und weiß,
 daß Gott uns in den dingen / hat lassen wol gelingen
 Ihm sey lob, ehr und preiß.

Samuel Dilbaum augsburgi „publicista” az európai közvéleményt ugyancsak foglalkoztató és felrázó győri ostrom megénekelésénél követte a kor alkalmi literátorainak gyakorlatát, jelesül: nemcsak a korabeli német énekversek bevett versformáját, s ezzel együtt sorait, fordulatait vette át históriás énekébe, hanem, és főként, egy jól ismert históriás ének dallamát is. Ezt a praxist természetesen praktikus okok is magyarázhatják, hiszen a nehezen kinyomtatható és a közönség által nehezen olvasható kottát mellőzhették, elég volt az *ad notam* (németül: *im Ton*) megjelölés. Dilbaum ugyanakkor nem egyszerűen egy középkor végéről ismert, eredetileg Tageliedként énekelt zenéhez társította a Győr felszabadításáról szóló versét, hanem egy olyan dallamhoz, amelyet a korabeli német közvélemény előbb a Mohácsnál tragikus véget ért II. Lajos magyar király (*Künig Ludwig von Ungern*), majd a szigetvári hős, Zrínyi gróf (*graf von Serin*) énekeként ismert igen jól. Ez az alkotói módszer nemcsak a szerző, hanem a befogadó dolgát is megkönnyítette, hiszen elég volt a szövegre figyelni, a história történéseit követni, a dallam pedig már ott volt a templomok, iskolák, társas együttlétek közönségének fülében és lelkében. Hogy az augsburgi iskolamester, költő, újságszerkesztő, kiadó Samuel Dilbaum, illetve nyomdásza, Michael Manger mennyire fontosnak tartotta a korabeli török háborúk egyik sikeres ostromát, Győr visszavételét, nemcsak históriás ének 21 versszaka mutatja, hanem az is, hogy a dallam és a jambikus sodrású német szöveg mellé a mű mondanivalójához illő illusztrációt is keresett. Ezt egyrészt egy meg nem nevezett török főember páncélos, buzogányos, turbános ábrázolásában találta meg, akinek fametszetes portréját a címlapra helyezte, másrészt a mű végére a török zsarnokságot és az ellene küzdő keresztény hősiességet kifejező enigmatikus képecskét nyomtatta ki. A két fametszet azonban nem a Manger-nyomdában készült, vagy legalábbis nem a Dilbaum-nyomtatványban jelent meg először, hiszen egy évvel korábban, 1597-ben a straubingi Andre Sommer már közölte ugyanezeket a metszeteket, az előbbi Szinán pasa arcképeként, a másikat Verancsics Antal emblémájaként, igaz, ő még nemcsak a képet vette át Verancsicstól, illetve Zsámbokytól, hanem az eredeti latin Verancsics-emblémaverset is lefordította németre. Az az embléma, vers és metszet, amelyet eredetileg a Törökországból visszatért követ alkotott mintegy manifesztumként 1558-ban az egyik Habsburg királynak, Miksának, Zsámboky Emblemata c. népszerű művével terjedt, de Augsburgban már elvesztette lényeges elemét, a verset, ugyanis csak a metszetre volt szükség, amikor 1598-ban Dél-Németországba is eljutott a Schwarzenberg és Pálffy által vezetett császári seregek világraszóló győri ostroma.

BIBLIOGRÁFIA

ACSÁDY 1897

ACSÁDY Ignác: Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608). MTA–Athenaeum, Budapest, 1897 (*A Magyar Nemzet Története, 1–10.* Szerk.: SZILÁGYI Sándor, 1895–1898. 5. kötet)

ADELUNG 1818

ADELUNG, Friedrich von: *Siegmund Freiherr von Herberstein: mit besonderer Rücksicht auf seine Reisen in Russland.* Gretsch, St. Petersburg, 1818

ALMÁSI 2009

ALMÁSI, Gábor: The Uses of Humanism Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe. Leiden, Brill (*Brill's Studies in Intellectual History*, vol. 185)

APOLLODORUS 1555
Apollodori Atheniensis Bibliothecae sive De Deorum origine tam graece, quam latine luculentis pariter ac doctis annotationibus illustrati libri tres. Benedicto Aegio Spoletino interprete... Additus est Scipionis Tetti *De Apollodori ad Othonem Truscium Cardinalem amplissimum commentarius.* Romae, in aedibus Antoni Bladi, 1555

APPONYI 1903–1927

APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften.* Szerk.: DÉZSI Lajos. I–IV. Jacques Rosenthal, München, 1903–1927 (Magyarországon: Franklin, Budapest)

BERGMANN (szerk.) 1845

Das Ambraser Liederbuch vom Jahre 1582. Hrsg. Joseph BERGMANN. Litterarisches Verein, Stuttgart, 1845 (*Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, XII.*)

BÖHME (szerk.) 1877

Altdeutsches Liederbuch. Volkslieder aus dem 12–17. Jahrhundert, herausgegeben von Franz Magnus BÖHME. Breitkopf–Härtel, Leipzig 1877

BRIQUET, 1907

BRIQUET, Charles Moïse: *Les Filigranes: Dictionnaire Historique des Marques du Papier Dès Leur Apparition vers 1282 jusqu'en 1600,* I–IV. Picard, Paris, 1907

BUSBECQ 1581

BUSBECQ, Augier Ghislain de: *Itinera Constantinopolitanum et Amasianum ab Augerio Gislendio Busbequii etc. D. ad Solimannum Turcarum Imperatorem C. M. oratore confecta. Eiusdem Busbequii DE ACIE CONTRA TVRCAM INSTRVENDA CONSVILIM.* Antverpiae, Christophorus Plantinus, 1581 (Editio princeps)

BUSBECQ 1595

BUSBECQ Augier Ghislain de: *Legationis Turcicae epistolae quatuor. Eiusdem de re militari contra turcam instituenda consilium.* Parisiis, ex Officina Plantiniana, 1595 (a mű ugyanebben az évben megjelent Németországban is: Wechel–Marnius, Frankfurt, 1595)

DARES 1541

DARES Phrygius: *Daretis Phrygii Poetarvm Et Historicorum omnium primi, de bello Troiano, in quo ipse militauit, Libri (quibus multis seculis caruimus) sex.* Basileae, 1541

Deutscher Liederhort 1893–1894

Deutscher Liederhort. Auswahl der vorzüglicheren deutschen Volkslieder nach Wort und Weise aus der Vorzeit und Gegenwart gesammelt und erläutert von Ludwig Christian ERK. Nach Erk's handschriftlichem Nachlasse und auf Grund eigener Sammlung neubearbeitet und fortgesetzt von Franz Magnus BÖHME. I–III. Breitkopf–Härtel, Leipzig, 1893–1894

DILBAUM 1598

DILBAUM, Samuel: *Ein schön warhafftig und frewdenreich new Lied, Von eroberung der herrlichen Vestung Raab in Ungern: wie die von dem Wolgeborenen Herrn Herrn Adolph von Schwartzenberg Freyherrn den 29. Tag des Monats Martii im Jar 1598 Ritterlich erobert und eingenommen.* Gestellt durch Samuelem Dilbaum, Burgern in Augspurg. Im Thon: Wie man de Grafen fon Serin singt. In Augspurg, bey Michael Manger, 1598 (Bayerische Staatsbibliothek, München, Handschriften und Alte Drucke, Reserve: BSB Res/P.o.germ. 1687,26)

DMITRIEVA 2000

DMITRIEVA, Marina: Krakau, Prag und Wien. Funktionen von Metropolen im frühmodernen Staat. Karen LAMBRECHT (Hg.). Franz Steiner, Stuttgart, 2000 (*Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa*, 10.)

DOHME (szerk.) 1877–1879

DOHME, Robert (Hrsg.): *Kunst und Künstler des Mittelalters und der Neuzeit. Biographien und Charakteristiken*, 1–2. Seemann, Leipzig, 1877–1879

DOMOKOS 2010

DOMOKOS Gyöngyi: „Quod negocium mihi datum...” A Rerum ad Agriam Anno M.D.LII. gestarum brevis Narratio keletkezéstörténete. In: *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára.* Szerk.: CSÖRSZ Rumen István. rec.iti, Budapest, 2010. 151–156.

DTM 1904

Kleinere mittelhochdeutsche Erzählungen, Fabeln und Lehrgedichte. I: Die Melker Handschrift (Die Lehrgedichte der Melker Handschrift). Hrsg. von Albert Leitzmann. Weidmann, Berlin, 1904 (*Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften zu Berlin – Deutsche Texte des Mittelalters, Bd. IV.*)

FALLERSLEBEN 1860

FALLERSLEBEN, August Heinrich Hoffmann von: *Die deutschen Gesellschaftslieder des 16. und 17. Jahrhunderts Aus gleichzeitigen Quellen gesammelt.* Engelmann, Leipzig, 1860

FARKAS 2000

FARKAS Gábor Farkas: II. Lajos rejtélyes halála. *Magyar Könyvszemle* 116. (2000)/4. 443–463.

FRANCO 1596

FRANCO, Giacomo: *Effigie naturali dei maggiori prencipi et piu' valorosi capitani di questa era con l'arme loro*. Raccolte con diligenza e intagliate da Giacomo Franco, Venezia, 1596

FUCHS (szerk.) 1910

Briefe an den Feldmarschall Raimund Grafen Montecuccoli: Beiträge zur Geschichte des nordischen Krieges in den Jahren 1659–1660, bearbeitet von Dr. Adalbert Franz FUCHS. Stern, Wien–Leipzig, 1910 (*Gesellschaft für Neuere Geschichte Österreichs, Veröffentlichungen*, 2.)

G. ETÉNYI G. 1999

ETÉNYI Nóra: “Szigetvár 1664. évi ostroma” – Egy téves hír analízise és a Zrínyi-hagyomány. *Történelmi Szemle* 41. (1999)/1–2. 209–228., 355–359.

GIER–JANOTA 1997 GIER, Helmut–JANOTA, Johannes: *Augsburger Buchdruck und Verlagswesen: von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1997

GÖMÖRI 2010

GÖMÖRI György: Zsámboky-kiadványok és hozzá írt versek a British Libraryben. *Magyar Könyvszemle* 129. (2010)/2. 247–249.

Gründtliche und khurtze beschreibung 1566

Gründtliche vnd khurtze beschreibung des alten vnnnd jungen Zugs welche bede zu Einbeleittung... Kaiser Maximiliani des Anndern... sampt derselben geliebsten Gemahl vnd Kindern von der Crönung von Franckfurt zu Wienn den 16. Martij richtet worden, sambt aller schönen vnd zierlichen Ehrenporten Prunnen vnd anderer Solenniteten warhafftigen angehaenckten Contrafactur. Wienn in Österreich, bey dem Kaspar Stainhofer, 1566

GSCHEWEND 2010

GSCHEWEND, Annemarie Jordan: *The Story of Süleyman: Celebrity Elephants and Other Exotica in Renaissance Portugal*. Zürich, 2010

GYULAI 2008

GYULAI Éva: Egy közép-európai tudós portréjához: Verancsics-ikonográfia. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk.: CZOCH Gábor–HORVÁTH Gergely–POZSGAI PÉTER. Korall Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2008. 162–186.

GYULAI 2011

Pegazus Kassán – Andreas Marussi adótisztviselő (†1629) alkalmi versei / Pegasos (Pegasos) v Košiciach – príležitostné básne daňoveho úradníka Andreasa Marussia. In: *Dejiny a kultúra. Multikulturalita a cezhraničná spolupráca mesta Košice a Miškovec / Történelem és Kultúra. Multikulturalitás és a határon átnyúló együttműködés Kassa és Miskolc között*. Zostavila: Zlatica Sáposová. Generalny konzulát MR v Košiciach – Universum–EU, [Košice], 2011. 25–39.

HERBERSTEIN 1558

HERBERSTEIN, Sigmund: *Gratae Posteritati Sigismundus Liber Baro in Herberstain Neyperg & Guettienhag... Immunitate meritorum ergo donatus, actiones suas à puero ad annum usque aetatis suae septuagesimum quartum, breui commentariolo notatas reliquit*. Hoffhalter, Viennae Austriae, 1558 (További kiadásai: Raphael Hofhalter, Wien, 1560)

HERBERSTEIN 1560 (Gegenwärtigen und nachkommenden)

HERBERSTEIN, Sigmund: *Sigmund Freyher zu Herberstain; Neyperg vnd Guttenhag oberster, Erbcamrer vnd oberster Druchßas in Kärntn. Den Gegenwärtigen und nachkommenden Freiherrn zu Herberstain; Seines thuns, diensten vnd Raisens mit trewer vermanung sich zu Tugenden vnnnd guetem weeán schicken*. Gedruckt zu Wienn in Osterreich durch Raphaeln Hoffhalter, 1560 (további kiadása: Michael Zimmermann, Wien, 1561)

HERBERSTEIN 1560 (Picturae variae)

HERBERSTEIN, Sigmund: *Picturae variae, quae generosum ac magnificum Domi(num) Dominum Sigismundum, liberum baronem in Herberstain, Neyperg et Guttenhag, etc., varias legationes obeuntem exprimunt*. Hofhalter, Wien, 1560

HILLE 2010

HILLE, Martin: *Providentia Dei, Reich und Kirche. Weltbild und Stimmungsprofil altgläubiger Chronisten 1517–1618*. Vandenhoeck–Ruprecht, Göttingen, 2010 (*Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, 81.)

HOCHRADNER 2008

HOCHRADNER, Thomas: *Lieder und Schnaderhüpfel um 1900: aus dem Sammelgut des „Arbeitsausschusses für das Volkslied in Salzburg“*. Böhlau, Wien, 2008

HORMAYR (szerk.) 1835

Taschenbuch für die vaterlandische Geschichte. Hrsg. Joseph Freiherrn von HORMAYR. Neue Folge. Sechster Jahrgang. Bieweg, Braunschweig, 1835. 41–43.

KÁBDEBO 1876

KÁBDEBO Heinrich: *Bibliographie zur Geschichte der beiden Türkenbelagerungen Wien's 1529 und 1683*. Faesy–Frick, Wien, 1876

KOLDAU 2005

KOLDAU, Linda Maria: *Frauen – Musik – Kultur. Ein Handbuch zum deutschen Sprachgebiet der Frühen Neuzeit*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2005

KÖGLER 1995

KÖGLER, Joseph: *Die Chroniken der Grafschaft Glatz*. Neu bearbeitet von Dieter POHL, 1–5. Dr. Dieter Pohl Verlag, Köln, 1995

KÖRNER 1840

KÖRNER, Ph. Max: *Historische Volkslieder aus dem sechzehnten und siebenzehnten Jahrhundert nach den in der K. Hof- und Staatsbibliothek zu München vorhandenen fliegenden Blättern*. Ebner–Seubert, Stuttgart, 1840

LILIENCRON (szerk.) 1884

Deutsches Leben im Volkslied um 1530. Hrg. Rochus von LILIENCRON. Spemann, Berlin–Stuttgart, [1884] (*Deutsche National-Litteratur. Historisch-kritische Ausgabe*. Hrg. Joseph KÜRSCHNER, Band XIII.)

MENHARDT 1960–1961

MENHARDT, Hermann: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, Bd. 1–3*. Akademie Verlag, Berlin, 1960–1961 (*Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin – Veröffentlichungen des Instituts für deutsche Sprache und Literatur* 13/1–3.)

NEHLSSEN, 1998

NEHLSSEN Eberhard: Liedpublizistik des Dreißigjährigen Krieges. In: Krieg und Frieden in der Literatur und der Musik. Textband 2, Kunst und Kultur. Westphalisches Landesmuseum, Münster, 1988. 431–437 (*Textbände der 26. Europaratsausstellung „1648 – Krieg und Frieden in Europa“*. Hrsg. BUBMANN, Klaus–SCHILLING Heinz, 1–2.)

PONTANUS 1594

PONTANUS, Jacobus: *Poeticarum institutionum libri tres. Tyrocinium poeticum I–III*. David Sartorius, Ingolstadt, 1594

Prosapia vel genalogia 1597

Prosapia vel genealogia imperatorum Turcicorum. Das ist: Ein kurtzer summarischer Auszug, aller türckischen Kayser, wie lang die geregiert, gelebt... mit sampt jhren wahren Contrafacturen oder Bildnussen, von Kayser Ottoman an, biß auff jetzt regierenden Mahometen... Item: Von Art und Eygenschaft dess Türckens. Gedruckt zu Straubing durch Andre Sommer, 1597. App. H. 1935

RANZANUS–SAMBUCUS 1558

RANZANUS, (Petrus): *Epitome Rervm Vngaricarum velut per Indices Descripta, Avtore Petro RANZANO, Apvd Mathiam Regem olim triennium Legato*. Nunc Primum edita, vna cum appendice quadam, opera Ioannis SAMBUCI, Tirnaviensis, Pan. Adiecta est *Rervm ad Agriam gestarum anno 1552 brevis eiusdem SAMBUCI Narratio*. Viennae Austriae excudebat Raphaël Hofhalter, 1558

SAMBUCUS, 1558

SAMBUCUS, Joannes (ZSÁMBOKY János): *Obsidio Zigethiensis an. 1556. descripta per Ioan. Sambucum Tirnavien. Pannonium*. Viennae Austriae excudebat Raphael Hofhalter, 1558. App. H. 349

SAMBUCUS, 1564

SAMBUCUS, Joannes: *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii*. Antuerpiae, ex officina Christophori Plantini, 1564 (Editio princeps)

SAMBUCUS, 1566²

SAMBUCUS, Joannes: *Emblemata, cum aliquot nummis antiqui operis, Ioannis Sambuci Tirnaviensis Pannonii*. Antverpiae, ex officina Christophori Plantini, 1566 (Altera editio)

SIEGHART 1835

SIEGHART, Martin: *Geschichte und Beschreibung der Hauptstadt Straubing im Unter-Donau-Kreise des Königreichs Bayern*, I–II. Lerno, Straubing, 1835

SOLTÉSZ 1976

SOLTÉSZ Zoltánné: Magyar vonatkozású röplapok eddig ismeretlen nyomdászai. *Magyar Könyvszemle* 92. (1976)/4. 321–332.

SPANGENBERG, 1582

SPANGENBERG, Cyriacus: *Der ganze Psalter Davids... Gesangsweiß gefasset*. Christoff Raben, Franckfurt am Main; Bernhard Jobin, Straßburg, 1582

STEINER 1998

STEINER, Harald: Das Autorenhonorar – seine Entwicklungsgeschichte vom 17. bis 19. Jahrhundert. Harrassowitz, Wiesbaden 1998, (*Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München*, Bd. 59)

STÖBER 2005

STÖBER, Rudolf: Deutsche Pressegeschichte: Von den Anfängen bis zur Gegenwart. UVK Verlagsgesellschaft, Konstanz, 2005 (*Uni-Taschenbücher*)

SZALAY–BARÓTI 1895–1898

A Magyar Nemzet Története I–IV. Írta: Dr. SZALAY József, a Millenium alkalmából átdolgozta és újból sajtó alá rendezte Dr. BARÓTI Lajos. Lampel Róbert (Wodianer F. És Fiai), Budapest, [1895–1898]

Thurnier Buch 1561

Thurnier Buch, warhafftiger ritterlicher Thate so in dem Monat Junij des vergangnen LX [= 1560] Jars in vnd ausserhalb der Statt Wienn zu Ross vnd zu Fuess, auff Wasser vnd Lannd gehalten worden, mit schönen Figuren contrafeet: vnd dem Allerdurchleuchtigsten, Grossmechtigsten Fürsten vnd Herrn, Herren Ferdinando, erweltem Römischen Kayser... durch Hannsen von Francolin... beschriben. Gedruckt zu Wienn in Osterreich durch Raphael Hofhalter, auff Polnisch Skrzetusky genandt beym gulden Wolff, 1561

VERANCSICS 1857–1875

VERANCSICS Antal összes munkái I–XII. Közli: SZALAY László–WENZEL Gusztáv. Pest–Budapest, 1857–1875 (*Monumenta Hungariae Historica* 2. *Scriptores*, II–VI., IX–X., XIX–XX., XXV–XXVI., XXXII.)

VISSER 2005

VISSER, A. S. Q.: Joannes Sambucus and the learned image: the use of the emblem in late-Renaissance humanism. Brill, Leiden–Boston, 2005 (*Brill's Studies in Intellectual History*, vol. 128)

WEIDNER 1559

WEIDNER, Paulus: *Loca praecipua fidei Christianae collecta et explicata à Paulo Weidnero, Philosophiae ac Medicinae Doctore, ex Iudaismo ad fidem Christi conuerso.* Viennae Austriae excudebat Raphael Hofhalter, 1599

WELLER (szerk.) 1864

WELLER, Emil: *Repertorium typographicum. Die deutsche Literatur im ersten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts. Im Anschluss an Hains Repertorium und Panzers deutsche Annalen.* C. H. Beck, Nördlingen, 1864

WESSEL 1571

Drey Schöner Klaglieder: Das erst, Von dem Graffen vnd thewren Ritter, Nicolaus von Serin, wie er so Ritterlich in Hungern gestritten vnd gefochten hat, wider den erbfeind den Turcken. Das ander, Von dem Edlen gestrengen vnd thewren Ritter, Turj Georgen der Röm: Kay: May: Oberster zu Camiß in Vngern, wie er durch verräterey, der Türcken, mit sampt seinen Rittersleuten vnd Huseren, den 9. Aprillis, in dem 1571. Jar, durch den Erbfeind, bey gemelter Vestung Camissa ist vmbkomen. Im Thon, Jch stund an einem Morgen. Das drit, Jch armer Sünder klag mich sehr, wie soll mir, [et]c. Gedicht vnd volendet in der Kayserlichen Hauptstat Wien in Osterreich durch Lorentz Wessel von Essen. [Burger], [Regensburg],[1571]

WILSON 2005

WILSON, Bronwen: *The World in Venice: Print, the City, and Early Modern Identity*.
University of Toronto Press, 2005 (*Studies in Book and Print Culture*)

WINKLER 1980

WINKLER, Gerhard: Das Turnierbuch Hans Francolins. *Wissenschaftliche Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesmuseum*, 100. (1980) 105–120.

DIGITÁLIS GYŰJTEMÉNYEK ÉS ADATBÁZISOK

www.classic.uni-graz.at

www.muenchener-digitalisierungszentrum.de

<http://inkunabeln.digitale-sammlungen.de>

www.deutscheslied.com

www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de

www.europeana.eu

www.ffzg.unizg.hr/klafil/croala [Croatiae auctores Latini (CroALa) Collectio electronica]

<http://mek.oszk.hu/>

